

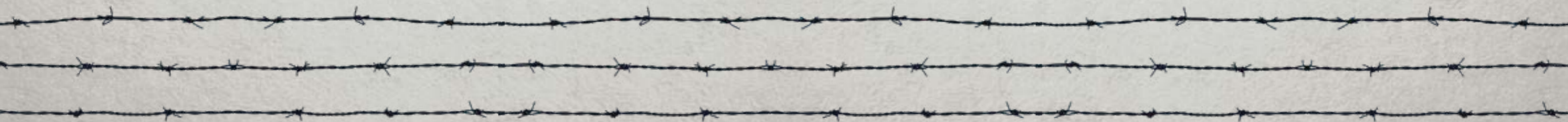
IŠ TAM SOS

Out of Darkness

Kaunas – Europos kultūros sostinė 2022
Kaunas – European Capital of Culture 2022

INTERAKTYVI PARODA „IŠ TAMSOS“
AN INTERACTIVE EXHIBITION “OUT OF DARKNESS”

2022 08 04 – 2022 10 30
04 August 2022 – 30 October 2022

Gimnazijos g. 4, Kaunas, Lietuva
4 Gimnazijos St., Kaunas, Lithuania

Parodos komanda / Exhibition Team

Asistentas / Associate Artist David Willis
Prodiuserė / Producer Justina Petrulionytė-Sabonienė
Programos kuratorė / Programme Curator Daiva Price
Elektronika / Electronics Lewis Sharp
Papildomi rekvizitai / Additional Props Jurga Misiūnė, Joe Willis
Parodos įrašų balsas lietuvių kalba / Lithuanian Voice Recordings Violeta Štromienė
Instaliavimas / Installation Specdecor
Pastoliai / Scaffolding Timosta

Organizatorius / Organiser

Kaunas – Europos kultūros sostinė 2022, programa „Atminties biuras“
Kaunas – European Capital of Culture 2022, programme “Memory Office”

Rėmėjai / Sponsors

UAB „Optina“
UAB „Layher“
antikvaraskaune.lt

Partneriai / Partners

Kauno regioninis valstybės archyvas / Kaunas Regional State Archive

Parodos katalogas
Exhibition Catalogue

Idėja, tekstai, dizainas, maketas / Concept, Texts, Design, Layout

Jenny Kagan

Vertimas į lietuvių kalbą / Translation to Lithuanian

Vijolė Višomirskytė
Justina Petrulionytė-Sabonienė

Korektūra / Proofreading

Justina Petrulionytė-Sabonienė

Fotografijos ir iliustracijos / Photographs and Images

Asmeninis Jenny Kagan archyvas
Personal archive of Jenny Kagan

Istorinės konsultacijos / Historical Consultations

Zigmas Vitkus

Leidėjas / Publisher

VŠĮ „Kaunas 2022“

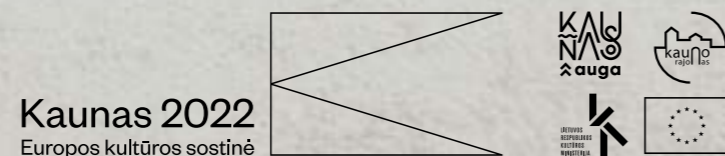
Spauda / Printed by

The art of
printing / KOPA

Kaunas, 2022

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB). / The bibliographic information for this publication is available at the national Bibliographic Data Base (NBDB) of the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania.

ISBN 978-609-8317-07-7

www.kaunas2022.eu
www.outofdarkness.co.uk
www.istorijufestivalis.eu
www.atmintiesvietos.lt

Pratarmė

„Atminties biuras“ – viena iš „Kaunas 2022“ programų, skirta pažadinti daugiatautę miesto atmintį, tyrinėti jo DNR, o kartu geriau pažinti save pačius.

Programa kilo iš noro kalbėti apie visus – šviesius ir tamsius – Kauno istorijos puslapius. Ji gimė suvokus, kad tūkstančių miestiečių, čia gyvenusių ir kūrusių savo ateities planus, šiandien mieste neberasime. Kartu su jais amžiams išnyko dalis Kauno tapatybės. Kita dalis – kartu su iš čia išplėštais atsiminimais – išsibarstė po skirtingus pasaulio kampelius – Jungtines Valstijas, Izraelį, Pietų Afriką, Jungtinę Karalystę, Lenkiją...

Jenny Kagan paroda „Iš tamsos“, kaip ir kitos programos iniciatyvos, yra bandymas į šį miestą sugrąžinti mūsų pirmtakų – įvairių tautybių kauniečių – likimus ir istorijas. Priminti pasiekimus ir indėlių tų, iš kurių Kauną paveldėjome.

Menininkė, kauniečių Juozapo Kagano ir Margaritos Štromaitės dukra Jenny Kagan užaugo Jungtinėje Karalystėje, apsupta pasakojimų apie prieskario ir karo metų Lietuvą. Parodoje ji pasakoja nepaprastą savo tėvų išgyvenimo Kaune Holokausto metais istoriją. Istoriją, kuri šiandieninio karo akivaizdoje regisi dar artimesnė ir aktualesnė. Ji kelia klausimą apie mūsų pasirinkimus – deja, ne tariamuojū, o esamuojū laiku.

Kaip elgiuosi aš, pasibeldus karui? Ar pasirenku kairę, ar dešinę? Jei privalau, į kurią pusę siunčiu kitą? Ar atidarau duris tam, kurį persekioja? Ar užmerkiu akis ir lieku pasyvus stebėtojas?.. Tikimės, kad parodoje kiekvienas ras savo atsakymą.

„Kaunas – Europos kultūros sostinė 2022“
programos „Atminties biuras“ komanda
Daiva Price ir Justina Petrulionytė-Sabonienė

Foreword

“Memory Office” is one of the “Kaunas 2022” programmes aimed at learning about the city’s multiethnic memory, exploring its DNA, and at the same time getting to know ourselves better.

The programme was born out of a desire to talk about all the pages of Kaunas’ history, both light and dark. It grew from the realisation that thousands of citizens who lived here and planned their future here are no longer among us. Along with them, a part of Kaunas’ identity has disappeared forever. The other part – along with the memories that were torn from here – has scattered to different parts of the world – the United States, Israel, South Africa, the United Kingdom, Poland...

Jenny Kagan’s exhibition “Out of Darkness”, like the other initiatives of the programme, is an attempt to bring back to this city the fates and stories of our predecessors – the Kaunasians of different ethnicities. To recall the achievements and contributions of those from whom we inherited Kaunas.

Jenny Kagan, the artist, daughter of Kaunasians Joseph Kagan and Margaret Shtrom grew up in the UK surrounded by stories of pre-war and wartime Lithuania. In this exhibition, she tells the extraordinary story of her parents’ survival in Kaunas during the Holocaust. A story that seems even closer and more relevant to us in the face of today’s war. It raises the question of our choices – unfortunately, not in the abstract sense, but in the present tense.

What do I do when war comes? Do I choose left or right? If I must, which side do I send the other to? Do I open the door to the one who is being persecuted? Do I close my eyes and remain a passive observer? We hope that everyone will find their own answer in this exhibition.

The team of “Memory Office” programme
Daiva Price & Justina Petrulionytė-Sabonienė
Kaunas – European Capital of Culture 2022

Įvadas

Mano kelionė su projektu „Iš tamsos“ prasidėjo 2007 m. 20 metų dirbau teatro šviesų dailininke ir ėmiau ieškoti naujų iššūkių. Taip pradėjau studijuoti braižybą. Ilgai planavau papasakoti savo tėvų istoriją, todėl kaip vieną savo projektų nusprendžiau kartu su mama nubraižyti „dėžę“. Visą gyvenimą buvau girdėjusi pasakojimus apie „dėžę“ ir žinojau, kad būtent joje radosi mano šeimos esmė. Tačiau, nors aiškiai suvokiau emocinę dėžės reikšmę, niekada nebuvau tikra dėl jos fizinės formos. Vaikystėje įsivaizduodavau ją esant žaislų dėžės dydžio, o suaugusios vaizduotėje ji buvo kaip ankštas butas. Turėjau mažai supratimo, kuris variantas arčiau tiesos.

Mano mama susidomėjo idėja ir pasiryžo iššūkiui. Kelias savaites kūriau piešinius, kalbėjomės, ji taisė. Bet dėžė vis tiek kažkodėl liko nepasiekiamą. Nuo brėžinių perėjau prie maketų, bet, nors buvau įgudusi įsivaizduoti daiktus pagal mastelį, mamai tai buvo svetima kalba. Nors ji laisvai kalbėjo bent devyniomis kalbomis, maketo kalba nebuvo viena iš jų. Taigi galiausiai, jai padedant, aš sukonstravau tikrą dėžę.

Po jos mirties 2011 m. radau tėvo rašytą dėžės aprašymą. Nepaisant mūsų tiksliai apgalvotos rekonstrukcijos, jo nurodyti matmenys nesutapo su mūsų. Ir taip šios kelios dėžės versijos tapo kūrinio „Iš tamsos“ – ne istorijos, o atminties dėlionės – šaknimis. Net „laiko juostos“ čia nepretenduoja į istorinį tikslumą – greičiau jos yra mano bandymas išsiaiškinti sąsajas ir istorijos fragmentus sunerti į platesnį kontekstą.

Visi žodžiai šioje knygoje yra mano, išskyrus tėvo laiškus. Istorijos yra jų. Mano mama visada norėjo rasti būdą savo istoriją perteikti taip, kad tai nebūtų paprastas linijinis pasakojimas. Per savo gyvenimą neradusi tokio būdo, ji man paliko pasakojimus ir viltį, kad jos istorija pergyvens ją pačią. Ji niekada nebūtų įsivaizdavusi, kad ši istorija sugrįš namo į Kauną. Bet žinau – mama džiaugtųsi dėl to, kad ji čia rado savo vietą. Ir ratas kažkaip užsidarė.

Jenny Kagan
2022, rugpjūtis

Introduction

My journey with Out of Darkness began in 2007. After 20 years working as a theatre lighting designer I was looking for a new challenge and embarked on a degree in drawing. I had a long term plan to tell my parents' story and so as one of my projects I decided to make a drawing of 'the box' together with my mother. I had heard stories of 'the box' all my life, and I knew that it was in this box that the essence of my family had been founded. Yet while I had clear insight into the emotional significance, I had never been certain of the physical reality. My childhood imagination had made it the size of a toy box, my adult imaginings conjured up a cramped apartment; I had little sense of which was closer to the truth.

My Mum was intrigued by the idea and up for the challenge. Over the course of several weeks, I made drawings, we had conversations, she made corrections; but it still somehow remained tantalisingly out of reach. I moved from drawings to scale models, but although I was literate in imagining objects at scale, to her it was a foreign language; and while she was fluent in at least nine spoken languages, the language of the scale model was not one of them. And so finally, with her guidance, I built the box for real.

After she died in 2011 I found my father's written description of the box. Despite our forensic reconstruction, his dimensions were not the same, and so these multiple versions of the box became the root of Out of Darkness – a work not of history, but a piecing together of memory. Even the 'timelines' make no claim to historical accuracy are but are my attempt to work out the connections and knit together the scraps of story into the wider context.

The words in this book are all mine, with the exception of the letters from my Father. The stories are theirs. My Mum always wanted to find a format to tell her story that was not a simple linear narrative. Having not found the language in her lifetime she left me a legacy of hope and the materials to make the story out live her. She would never have imagined that the story would have come home to Kaunas, but I know she would be delighted that the story had found its place here, and the circle was somehow completed.

Jenny Kagan
August 2022

Pasakos prieš miegą

Tai va, tūnome mes ten visi trys, kiaurą dieną uždaryti toje dėžėje – ji rankomis, tiesiai man prieš veidą, pavaizduoja dėžę. Kaip sakiau, gulime ten mudu su tavo tėčiu viens šalia kito, o močiutė – prie mūsų kojų – va taip – ekstravagantiškas platus rankos mostas.

O dienos metu reikia gulėti tykiai tykiai, nes bijome, kad kas išgirs triukšmą ir atskubės– ji pirštais perbėga mano kojte pakutendama kelius – aiškintis, kas gi čia vyksta. Bet tikrieji nuotykių prasidėdavo, atėjus nakčiai. Tik nepamanyk, kad nuotykių – tai kokie nors nepaprasti jaudinantys įvykiai, nutinkantys pasakojimuose apie riterius ir damas. Ne, nuotykių mūsų laukdavo pačiose kasdieniškiausiose situacijose, apie kurias niekada net nepagalvotum, kad jos galėtų būti kuo nors ypatingos. O išmėginimai, kuriuos mums reikėjo įveikti, buvo tokie pat sunkūs kaip nugalėti slibiną ar išvaduoti karalaitę.

Jau žinai, kad ten buvo žmonių, kurie buvo pavojingi, todėl mes ir slėpėmės, bet mūsų mažajame pasaulėlyje grėsmingiausias iš visų buvo naktinis sargas. O kas gi buvo didžiausias mūsų priešas? Nesunku atsakyti... „Sargo šuo!“ Sargo šuo buvo mano mėgstamiausias personažas. Melsdavau mamos papasakoti apie sargo šunį, kaip kad kiti vaikai prašydavo pasakų apie baubą. Teisingai. Nebuvo jis didžiulis ar baisus šuva, neturėjo didelių nasrų, buvo jis tik mažas terjeras, ne didesnis už batų dėžutę, tačiau kai jis imdavo loti – ji papurto galvą – girdėdavosi už mylių. Jo pareiga buvo dorotis su žiurkėmis ir sergėti, kad niekas neįsibrautų vidun. Menkiausią krebždesį išgirdęs jis imdavo skalyti, o tai buvo ženklas naktiniam sargui

Ženia ir Mara
1928

ateiti ir patikrinti, kas vyksta. Naktį liejykloje keistai tylu – jai mostelėjus ranka, abi sulaikome kvapą ir klausomės tylos – ir staiga – „Tratatata“ – tai, kaip ji pamėgdžioja terjerą, labiau primena kulkosvaidį nei šuns lojimą – netikėtai jis ima skalyti. Mano košmaruose tas šunėkas vis dar skalija, net ir dabar.

Didžiausi nuotykių mūsų laukė kaskart, kai tekdavo atsinešti vandens. Čiaupas buvo tik vienas ir kitame pastato gale – toliau nei mūsų šiltnamis, išgirdus užuominą, aš pažiūriu pro langą (prie namų turėjome didžiulį sodą). Norint pasiekti čiaupą, pirmiausia reikėjo pereiti tiek, kiek per svetainę, o tada – didžiais laiptais

Bedtime Stories

So there we were, the three of us, cooped up all day in the box – she makes the shape of a box with her hands, right in front of my face. Like I've told you before, there was your father and me lying side by side, and grandma lying like so – an extravagant sweeping hand gesture – at our feet.

And during the day we had to lie very very still, because we were afraid that someone would hear a noise and come running – her fingers run up my leg and tickle my knees – to find out what it was all about. But when the night time came, that was when the adventures really started. You might think adventures are exciting things, with knights

and damsels, but our adventures were around the most every day kind of things, things that you wouldn't ever imagine could be adventures, but for us they were as big a challenge as slaying a dragon, or rescuing a princess.

Now you know that there were some dangerous people out there, that is why we were in hiding, but in our little world the most dangerous person of all was the night watchman. And who was our ultimate nemesis? That was an easy one... “The watchman's dog!” The watchman's dog was my favourite character. I'd beg for stories of the watchman's dog the way other children begged for the stories of the bogeyman. That's right. He wasn't a big scary dog with huge teeth, he was just a little terrier, no bigger than a shoe box, but when he started barking – she shakes her head – he could be heard for miles. His job was to keep the rats under control and to keep watch for intruders. Anything might set him off and that was a cue for the night watchmen to come and see what was going on.

The foundry at night is strangely silent – she gestures with her hands and we both stop and listen for the silence – then – “Rarararara” – her impression of a terrier sounds more like a machine gun than a dog – Suddenly he is shouting like this. I still have nightmares about that little dog, even today.

Our main regular adventure was fetching water. There was one tap and it was right at the other end of the building – even further away than our greenhouse – I look out of the window (we had a huge garden) bang on cue. To get to the tap we first had to cross the length of the underdrawing, then down the

Jenny & Mara
1968

žemyn. Buvo labai tamsu, tad ėjome labai labai lėtai – va taip. Jos pirštai kaip dvikojis voras lėtai ir atsargiai roplinėja mano lovytės krašteliu. Tada žemyn didžiaisiais laiptais ir į liejyklą. Mėnulio šviesoje mašinos atrodo kaip milžiniškos miegančios metalinės pabaisos – keistos ir galingos, galinčios bet kurią akimirką atgyti ir užpulti. Be to, jos dar ir kalbasi tarpusavyje. Šios metalinės kalbančios pabaisos man baisesnės už skalijantį šunį... ar pavojų keliančius žmones. Liejiniai vėsdami skilinėja ir pokši kaip šratinis šautuvas. Mes tai žinome, bet kaskart išgirdus tą garsą mūsų širdys ima plakti greičiau.

Jurgis ir Mara
1928

Pagaliau pasiekiame čiaupą. Net nepagalvotum, kokį triukšmą gali sukelti iš čiaupo lašantis vanduo, kai atsitrenkia į metalinį kibirą. Mums tai skambėjo kaip stukt (į lovos koją) garsiausias pasaulyje taukšt būgnas bumbt (į galvūgalio lentą). Užtrukome ištisą amžinybę, kol pripildėme kibirą, kiekvieną lašo tekstelėjimą

girdėdami taip pat aiškiai kaip ir savo besidaužančias širdis. Bet tavo tėtis tikras gudruolis. Ji, kaip visad, nepraleis progos priminti man šią akivaizdžią, savaimę suprantamą tiesą. Jis sumojo, kad čiaupą apvynioję rankšluosčiu, prislopintume triukšmą. Vadinasi, kibirą pripildytume daug greičiau ir tyliau. Tokia smulkmena, tokia paprasta idėja. Bet tu juk žinai, kad tai pakeitė mūsų gyvenimą. Kartais mažiausia smulkmena būna... akimirkai ji nutolsta. Paliečiu jos ranką ir ji sugrįžta.

Na va, dabar jau turime pilną kibirą vandens ir metas grįžti į viršų. Bet juk negalime tiesiog taip paprastai eiti, ar ne? Purtau galvą, kol ji šiek tiek apsvaigsta. Negalim, nes ant liejyklos grindų pribarstyta smėlio. Jei eisim paprastai, smėlyje paliksim pėdas. Taigi, kaip mums tada eiti? „Atbulom!“ Taip, repečkomis ir paslepiant savo pėdsakus – ji išlygina ranka patalynės raukšles – štai taip. Gal pabandome kartu? Nelaukdama antro kvietimo, šoku iš lovos ir prisijungiu prie jos ant grindų. Kartu ropojam atbulomis, lygindamos įsivaizduojamą smėlį ant kilimo, kol galiausiai atsitrenkiam į sieną. – Aš suklykiu. Šššš... Jos akyse blyksnis, kurio aš neatpažįstu, paskui – šypsnyš. Gal kvailai nuskambės, bet aš kartais nerimauju, kad gyvenimas jums bus PER lengvas. Ne visada ir ne viską suprantu, ką ji man pasakoja, bet aš tai prisimenu. O dabar, mažoji panelyt, atgal į lovą ir gesinam šviesas.

Tokia buvo pasaka, kurią man sekdamo prieš miegą. Sekdamo ir sekdamo. O dabar atėjo mano eilė pasakoti.

big staircase. It was so very dark and so we went very very slowly – like so. Her fingers ‘walk’ like a two legged spider slowly and carefully along the edge of my bed. Then it’s down the big staircase and into the foundry. In the moonlight the machines look like giant sleeping metal monsters – strange and powerful – you can imagine they might come to life and start to dance at any moment. And they speak to each other. I’m more afraid of the metal monsters that speak than the dog that barks... or the dangerous people. As the castings cool they splinter and crack – like a shotgun. We know it – but every time it makes our hearts beat faster.

Finally we reach the tap. You can’t begin to imagine how much noise a drip of water from a tap can make hitting a metal bucket. To us it sounded like Tap (on the bedpost) the loudest drum Tap in the world Bang (on the headboard). It took an age to fill a bucket and every drip sounded as loud as our heart beating in our ears. But your Dad was very clever. As always she takes the opportunity to remind me of this blindingly obvious fact. He worked out that if we wrapped a towel round the tap it would muffle the noise. That meant we could fill the bucket much more quickly and quietly. It was such a little thing, such a simple idea. But you know it changed our lives. Sometimes it’s the smallest things... I’ve lost her for a moment. I touch her hand, and she’s back.

So now we have the bucket full of water and it’s time to go back upstairs. But we can’t just walk can we? I shake my head until I feel a bit dizzy. No. Because the foundry floor was covered with sand. If we just walked then we would leave footprints in the sand. So how do we have to walk? “Backwards!”. Yes on our hands and knees, covering up our

footsteps – she smooths out the wrinkles in the bedclothes – like so, as we go. Shall we do it together? I don’t need a second invitation to escape the confines of the bed and join her on the floor. Together we reverse across the bedroom floor on hands and knees, smoothing out the imaginary sand that covers the carpet, until finally we go bump – into the wall. I shriek. Shhhhhh... A flicker in her eyes that I don’t recognise, then a smile. “It sounds crazy but sometimes I worry that life will be TOO easy for you.” I don’t always understand everything she tells me – but I remember it. “Now back into bed and lights out young lady.”

This was my bedtime story, told and re-told. Now it’s my turn to tell the story.

Joseph & Jenny
1967

1939 m. gegužės 19 d., penktadienis

Nauja užmačia tėčiui. Mums priklausys kino teatras "Pasaka". Jis dar nepastatytas, bet mačiau planus - atrodo nuostabiai. Mama mano, kad tai beprotiška, o tėtis - kad tai bus nuotykis. Kaip visada, jam labiau rūpi, kad gyvenimas būtų įdomus, o ne susikrauti turtus. Kaip ir tada, kai pernai pakeliui į Berlyną laukėme toje vietoje, kur sustoja 1-osios klasės vagonas. Tėtis parodė į labai gerai apsirengusį dąentelmeną toliau perone. "Ar matai poną Segalsoną, laukiantį savo 3-osios klasės vagono? Jei būčiau buvęs toks taupus ir ekonomiškai sąmoningas kaip ponas Segalsonas, galbūt ir aš būčiau turtingas kaip jis. Bet žinai, tai mums pasisekė. Gal mes ir neturime tokios gausybės kaip jis, bet esu įsitikinęs, savo kelionė mėgausimės kur kas labiau nei Segalsonai. Tai, Mara, yra tikrieji turtai," - pasakė jis.

1939 m. gegužės 22 d., pirmadienis

Praėjusį vakarą tėtis nusivedė mane į krepšinio čempionato atidarymo rungtynes naujoje sporto halėje. Tik mes dviese. Lietuva prieš Latviją. Mes laimėjome - valio. Tek daug žmonių - atrodė, kad susirinko visas Kaunas. Natūralu, norėjau, kad Lietuva laimėtų. Ir vis dėlto, nepaisant to, jaučiausi visiškai sugėdinta - tik latviams gavus kamuolį, visas stadionas praplūpdavo švilpti ir rėkti. Kodėl jie taip darė? Bet galiausiai mes laimėjome vienu tašku - tai taip sužadino, negalėjau atsidžiaugti.

1939 m. spalio 16 d., pirmadienis

Jau seniai nerašiau - tiek daug vykių. Pagaliau grįžau į mokyklą - bet mokykla nėra ta pati. Joje tiek daug naujų mergaičių, daugiausia pabėgėlių iš Lenkijos, bėgančių nuo Hitlerio. Staiga aš nesu vienintele žyde, vis dėlto, jos man atrodo labai "svetimos". Sunku patikėti kai kuriomis jų pasakojamomis istorijomis apie tai, kas vyksta su žydais Vokietijoje ir Lenkijoje. Mama toliau tikina, kad Vokietija yra civiliauočiausia vieta žemėje. Čia, Lietuvoje, jie bent jau saugūs.

1939 m. spalio 19 d., ketvirtadienis

Namuose pilna kalbų apie karą. Tėtis su draugu žurnalistu sėdėjo valandų valandas, abu vartydami Europos žemėlapius. Jie mano, kad Molotovo-Ribentropo paktas negali išsilaikyti ir kad Vokietijos ir SSRS karas "neišvengiamas". Taip keista galvoti apie Berlyną karė. Mamai

jis vis dar namai - daug labiau nei Kaunas. Ir, žinoma, tai vieta, kur jiedu su tėčiu pirmą kart susitiko. Prisimenu, kaip per paskutinę mūsų kelionę ten ėjome į Oliverplata ir matėme "žydu suoliukus" - ant jų turėjo sėdėti žydai. Ir nors mums nereikėjo to laikytis - juk mes lietuviai! - prisimenu, kad visi demonstratyviai ant jų atsisėdome.

1939 m. spalio 26 d., ketvirtadienis

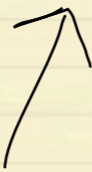
Finančių namo mane sustabdė tamsiaplaukis skrybėlėtas dąentelmenas ir mandagiai rusiškai paklausė: "Prašau, ar galite man pasakyti, kaip nueiti į kavinę "Monika"?" Aš taip pat mandagiai jam paaiškinau. Po pusvalandžio - skambutis į duris - ir štai tas pats ponas jau ant mūsų slenkščio. Neturėjau daug laiko nustebti, nes jis paklausė: "Ar tai ponios Štromienės namai?" "Taip." "Aš esu Robertas Boranovskis, jos pusbrolis iš Vilniaus." Aš apie jį net nebuvau girdėjusi, o mama jo nematė daugelį metų. Daug žmonių džiaugiasi, kad Vilnius vėl priklauso Lietuvai. Tėtis sako: "Kokia prasme atgauti Vilnių, kai Maskva yra mūsų?"

1939 m. spalio 31 d., antradienis

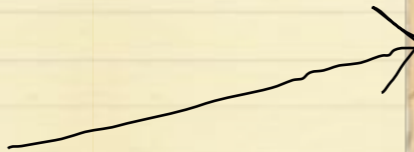
Staiga Lietuvos žemėje pasirodo rusų kariai. Atrodo, kad mūsų maža šalis yra mažytis angelas, įstrigęs tarp raudonojo ir rudojo velnio. Mama ir tėtis negali susitarti, kuris iš jų pavojingesnis. Mama, žinoma, aistringai nekenčia sovietų. Tėtis daug labiau bijo vokiečių. Šiandien išgirdau anekdotą: "Už šį karą atsakingi dviratiminkai ir žydai." "Kodėl dviratiminkai?" "Kodėl žydai?" (Cha cha cha!)

1939 m. lapkričio 1 d., trečiadienis

Šiandien mokykloje lietuvių kalbos diktanto pratybos. Mūsų mokytoja atidavė užduotį - aš ją atlikau tikrai gerai, ir ji klasei pasakė: "Tuoms, mergaitės, turėtų būti gėda. Kai kurios iš jūsų lietuviškas, gavo prastesnius pažymius nei Margarita Štromaitė." Aš buvau šokiruota - mano lietuvių kalba ne prastesnė nei kitų. O paskui supratau - taip atsitiko dėl to, kad esu žyde! Ji norėjo pasakyti tai kaip komplimentą, bet jis skambėjo labai keistai. Namuose su tėčiu visada kalbamės lietuviškai. Mama, žinoma, primygtinai reikalauja rusų arba vokiečių kalbos ir dažnai sako: "Nustok kalbėti tą barbarišką kalbą", kai prie pietų stalo kalbame lietuviškai. Po tiek metų ji vis dar į viską, kas lietuviška, žiūri iš aukšto.

Jurgis, Zenia & Mara

Mara & Friends 1935

At the seaside c.1934

Friday May 19th, 1939

A new venture for Pa. We will own a cinema called Pasaka. It's not built yet but I've seen the plans - it looks splendid. Ma thinks it is crazy - Pa thinks it will be an adventure. As always, he is more concerned with life being interesting than in building a fortune. On the way to Berlin last year we were waiting for our 1st class rail carriage when Papa pointed to a very well turned out gentleman further down the platform. "Can you see Mr Segalson waiting for his 3rd class carriage? Now had I been as frugal and economically conscious as Mr. Segalson maybe I would have been as rich as him. But you know we are the lucky ones. We may not have his fortune but I'm sure we'll enjoy our journey far more than the Segalsons will theirs." "That Mara" he said, "is real wealth."

Monday May 22nd 1939

Last night Pa took me to see the opening game of the basketball championships in the new sports hall. Just the two of us. Lithuania vs Latvia and we won - hurrah. So many people - seemed like the whole of Kaunas was there. Of course I wanted Lithuania to win and yet in spite of that I felt totally ashamed. Whenever the Latvians got the ball the whole stadium erupted in boos and hisses - why they would do that? But in the end we won by one point, so exciting - and I couldn't help cheering.

Monday October 16th 1939

Haven't written for ages - so much happening. I'm finally back at school - but school is not the same. There are so many new girls there, mostly refugees from Poland fleeing from Hitler. Suddenly I am not the only Jew, and yet they seem very "foreign" to me. It's hard to believe some of the stories they tell us about what is happening to Jews in Germany and Poland. Mama still insists that Germany is the most civilised place on earth. At least they are safe here in Lithuania.

Thursday October 19th 1939

The house is full of talk of war. Pa and his journalist friend sat for absolutely hours pouring over a map of Europe. They think the Molotov Ribbentrop pact cannot last and that war between Germany and the USSR is "inevitable". So strange to think of Berlin at war. For Mama

it is still home - so much more so than Kaunas - and of course it is where she and Papa first met. I remember on our last trip there going to Oliverplata and seeing the Judenbenken - the benches where Jews are supposed to sit. We didn't have to abide - because we are Lithuanian! but we demonstratively sat down on those benches.

Thursday October 26th 1939

Walking home today I was stopped by a dark haired be-hatted gentleman who asked me politely, in Russian, "Please can you tell me the way to cafe Monica?" I explained politely how he could get there. Half an hour later - a ring at our door-bell - and lo and behold the very same gent is on our doorstep. I didn't have any time to be bewildered. He asked, "Is that the home of Mrs Štromienė?" "It is." "I am Robert Boranovski, her cousin from Vilna." I'd never even heard of him and Ma hadn't seen him for years. Lots of people are thrilled that Vilnius belongs to Lithuania again. Pa says, "What's the point of having Vilnius back when Moscow is ours?"

Tuesday October 31st 1939

Suddenly there are Russian soldiers on Lithuanian soil. It feels like our little country is a tiny angel trapped between the red devil and the brown. Mama and Papa cannot agree on which devil is the most dangerous. Mama hates the Soviets with a passion of course. Papa fears the Germans much more. A joke I heard today. "The cyclists and the Jews are responsible for this war." "Why the cyclists?" "Why the Jews?" (Ha ha ha!)

Wednesday November 1st, 1939

Lithuanian dictation exercise in school today. Our teacher handed back the assignment and I'd done really well and she said to the class "You girls should be ashamed of yourselves. Some of you Lithuanian girls have got worse marks than Margarete Štromaitė" I was shocked - my Lithuanian is as good as anybody's - and then I realised it was because I was Jewish! She meant it as a compliment, but it was really weird. I always speak Lithuanian at home with Papa. Mama of course insists on Russian or German and often says "Stop speaking that barbaric language" when we speak Lithuanian at the dinner table. She still looks down her nose at everything Lithuanian, after all these years.

Kertant siena

**Trumpametražis filmas
Scenarijaus autorė
Jenny Kagan**

**Paremta
Juozapo Kagano
istorijomis**

Juozapas Kaganas
Joseph Kagan
1915–1995

How to Grow Tall
A Startling Discovery that will Revolution-
ize the Physical Condition of Mankind
Why Remain Short and Stunted when You
may Learn Free how to Grow Tall?
No Matter How Short You Are or What
your Age, you can Increase your Height

Border Crossing

A short film
Screenplay by
Jenny Kagan

Based on stories
told by
Joseph Kagan

EKRANE PALAIPSNIUI IŠRYŠKĖJA VAIZDAS

PATALPOS VIDUJE. KAGANŲ BUTAS — KAUNAS — VAKARAS. 1939 M. RUGPJŪTIS

Butas apstatytas prabringiai, bet visiškai be skonio. TĖVAS, smulkaus sudėjimo, pedantiškai valyvas, gražiai apsirengęs, uždega Šabo žvakes ir sumurma palaiminimą. MOTINA, aiškiai matyt, kad retai besišypsanti moteris, į stalą atneša du dubenėlius sriubos ir TĖVAS atsisėda. JUOZAPAS įvirsta pro miegamojo duris. Jis nestabus, kaip ir tėvas — bet ties tuo panašumas ir baigiasi. Šiek tiek žvairokas, išdidesnės laikysenos, jis spinduliuoja energiją, kuri nesiderina su šia rimtai ramia scena.

JUOZAPAS

Manęs nelaukit. Gali būt,
kad grįšiu vėlai.

TĖVAS susižvalgo su MOTINA, nieko nesako ir stebi, kaip JUOZAS išeina, paskui save užtrenkdamas duris. Tada iš lėto paima šaukštą, pasemia sriubos, atsargiai ją papučia ir neskubom pakelia prie burnos. Jie valgo tylėdami, girdisi tik, kaip šaukštai grando plonojo kaulinio porceliano indus.

PATALPOS VIDUJE. KAVINĖ, NAKTIS, KAUNAS. 1939 M. LAPKRITIS

Šurmulys, pilnas dūmų ir tauškalų. Mezonine keturi vyrai įnikę lošia kortų partiją. JUOZAPAS, atsisėdęs ant kėdės atramos rankoms, linksmia kompanijos draugužes, sėdinčias prie kito stalo. Jo balso nesigirdi bendrame klegesyje, bet merginos gauda kiekvieną jo žodį. Jis pabaigia savo pasakojamą istoriją:

JUOZAPAS

... taigi pasakiau: „Tėve,
atsiprašau, bet nežinojau, kad
turi tiesioginę telefono liniją
su dievu“.

Merginos juokiasi, bet Juozapo dėmesį staiga patraukia aukšta blondinė, stovinti nugara į jį, bare apačioj. Jis nudreifuoja tarsi srovės pagautas prie turėklų ir pažvelgia žemyn į ją...

INTARPAS, NUKELIANTIS Į PRAEITĮ:

PATALPOS VIDUJE. MOKYKLA VOKIETIJOJE, DIENA

Gražią vasaros dieną trylikametis JUOZAPAS sėdi ant mokyklinio suolo prie atviro lango, šalia jo — apleista krūva vokiečių kalbos vadovėlių. Įsmeigęs žvilgsnį į takelį po langu, jis žaidžia su popieriniu lėktuvėliu, aiškiai kažko laukdamas.

FADE IN

INT. KAGAN APARTMENT — KAUNAS — EVENING. AUGUST 1939

The apartment is expensively furnished but utterly lacking in style. FATHER, small neat, precisely groomed, is lighting the Shabbat candles and murmurs the blessing. MOTHER, evidently a woman who rarely smiles, brings two bowls of soup to the table and FATHER sits. JOSEPH tumbles from a bedroom beyond. He is slight, like his father — but there the resemblance ends. A slight cast in his eye, a bigger swagger in his step, he exudes an energy at odds with the sedate scene.

JOSEPH

Don't wait up for me. I may be
home late.

FATHER exchanges a look with MOTHER, says nothing, and watches JOSEPH'S retreating back until the door slams behind him. He then deliberately picks up his spoon, takes a spoonful of soup, carefully blows on it and raises it slowly to his mouth. They eat in silence, the sound of their spoons scraping on fine bone china.

INT, CAFÉ, NIGHT, KAUNAS NOVEMBER 1939

Bustling, filled with smoke and chatter. On a mezzanine level, four men are intent on their poker game. JOSEPH perched on the arm of a chair, entertains their female companions at the next table. His voice can't be heard above the general hubbub, but the girls are hanging on his every word. He reaches the punch-line:

JOSEPH

...so I said, I'm sorry father. I
didn't know you had a direct line
to the lord.

The girls laugh but Joseph's attention is suddenly caught by a tall blonde, standing with her back to him, at the bar below. He drifts over to the hand rail and looks down at her...

FLASHBACK TO:

INT. GERMAN BOARDING SCHOOL, DAY

A 13 year old JOSEPH sits on a school desk at an open window on a bright summer day, at his side a neglected pile of school books in German. His gaze is fixed on the ground below and he toys with a paper airplane, evidently waiting. Suddenly he jumps up and leans out of the window. The camera looking over his shoulder finds a stunning blonde girl below — not unlike

Staiga pašoka ir persisveria per langą. Kamera seka paskui jį ir apačioje matome pritrenkiančią blondinę (mažai besiskiriančią nuo tos, kuri ką tik patraukė JUOZAPO dėmesį bare) – ji pamojuoja sveikindamasi. Jis paleidžia jos pusėn lėktuvėlį, kuris nusileidžia tiesiai jai po kojų – akivaizdu, kad tai gerai išstobulintas triukas. Ji išlanksto popierinį lėktuvėlį, o kamera pritraukia vaizdą – ant lapelio parašyta:

„Ar padarytumėte man garbę susitikdama su manimi rytoj 3 val. ant suoliuko šalia paminklo. Amžinai Jūsų, Juozapas.“

Ji tik nežymiai linkteli galvą, parodydama, kad sutinka, ir nusišuka, ne taip greitai, kad paslėptų šypsena. Jai nueinant, JUOZAPAS pasiunčia oro bučinį, tada nusileidžia žemyn ant kelių, kad jo nesimatytų, ir iškelia ranką aukštyn saliotuodamas pergalę.

LAUKE. PARKAS, DIENA

JUOZAPAS nekantriai laukia ant suoliuko, kuris atrodo mažesnis milžiniškos rožių puokštės fone. Tarsi iš niekur išdygsta mergina. Jis susijaudinęs pašoka, bet kojoms palietus žemę, jo svajonių pasaulis dūžta į šipulius. Jo ūgis – metras šešiasdešimt, o jos – daugiau nei metras aštuoniasdešimt. Jis žvelgia aukštyn į ją – ji žvelgia žemyn į jį. Jo veidas toks pat raudonas kaip ir rožių, kurias laiko rankose.

BLONDINĖ

(pasilenkdama virš jo veikiau
kaip auklė virš mažo vaiko, o ne
kaip mylimoji)
Ar jos man? Žinote, jūs tikrai
žavus.

O tada ji motiniškai pakšteli jam į skruostą, taip sudaužydama paauglio širdį.

PATALPOS VIDUJE. MOKYKLA VOKIETIJOJE, DIENA

JUOZAPAS sėdi prie to paties mokyklinio suolo kaip ir anksčiau. Atrodo, kad jis mokosi, tačiau atidžiau įsižiūrėjus, matyti, kad savo pratybų sąsiuvinyje jis paslėpęs žurnalą su tokia reklama:

KAIP PAŪGĖTI – stebinantis atradimas, padarysiantis
revoliuciją ir pakeisiantis žmonijos fizinę būklę

VAIZDĄ PALAIPSNIUI KEIČIA KITAS, VEIKSMAS VYKSTA TEN PAT, PO 2 SAVAIČIŲ

JUOZAPAS atidaro siuntinį ir iš dėžės ištraukia suglumti verčiantį, keistą naują prietaisą iš odinių dirželių ir skriemulių. Atidžiai studijuodamas instrukcijas, jis sukonstruoja nesudėtingus pakinktus, kuriuos prisitvirtina

the girl who has just caught JOSEPH's eye in the bar – she waves a greeting. He launches his plane in her direction, it lands with pinpoint accuracy at her feet – this is obviously a well worn routine. She unfolds the paper plane and the camera zooms in to read the note written inside:

“Would you do me the great honour of meeting me tomorrow at 3pm on the bench next to the new monument. Ever yours, Joseph”.

She gives the merest incline of her head in agreement and turns away, not quickly enough to hide her smile. JOSEPH blows a kiss at her departing back – then sinks to his knees out of sight before raising his arm in a victory salute.

EXT. THE PARK, DAY

JOSEPH is waiting anxiously on the bench, dwarfed by an enormous bunch of roses. As if from nowhere the girl appears. He leaps up excitedly but as his feet hit the ground his world of dreams comes crashing down. He is 5'3" – she is almost 6'. He looks up at her – she looks down at him. His face is as red as the roses in his arms.

BLONDE GIRL

(Bending over him, more like a
nanny over a small child than a
lover)
Are these for me? You really are
adorable you know.

And then she gives him the motherly peck on the cheek that breaks his teenage heart.

INT. GERMAN BOARDING SCHOOL, DAY

JOSEPH sits at the same desk as before. He appears to be studying but on closer inspection he has a magazine concealed inside his exercise book with the following advertisement:

“HOW TO GROW TALL – A Starting Discovery that Will
Revolutionize the Physical Condition of Mankind”

CROSSFADE TO SAME LOCATION, 2 WEEKS LATER

JOSEPH opens a parcel and removes a bewildering contraption of leather straps and pulleys. Studying the instructions carefully, he constructs a crude harness which he fastens around his head. He takes the rope and threads it through the pulley which he attaches to the coat hook on the back of the door. He brings a pile of books to the door and climbs up onto them, attaches the harness to the rope and kicks the books away.

aplink galvą. Paėmęs virvę perveria ją per skriemulį, kurį pritvirtina prie kabliuko paltui ant durų. Atsineša krūvą knygų prie durų ir užlipa ant jų, pritvirtina pakinktus prie virvės ir nuspiria knygas. Koridoriuje pasigirsta žingsniai. Beldimas į duris. JUOZAPAS stengiasi atsikabinti nuo kabliuko, bet be knygų jis bejėgis, ir tik pašėlusiai mostaguoja kojomis. Dar kartą pabeldžia, o tada duris energingai atlapoja MOKYTOJA – griežtai atrodanti vidutinio amžiaus moteris. JUOZAPAS su trenksmu bloškiamas į sieną, kabliukas nulūžta ir pritrenktas Juozapas nukrenta ant grindų.

MOKYTOJA
(susirūpinusi palinksta virš jo)
Juozapai? (švelniai papurto jį
už peties) Juozapai?

SUGRĮŽUS Į DABARTĮ:

DRAUGAS
(purtydamas jį už peties)
Juozapai. Juozapai. Gana,
drauguži, seilę varvinti. Čia
ministro dukra Birutė. Toli gražu
ne tavo nosiai.

JUOZAPAS šelmiškai pamerkia draugui akį, pasitaiso švarką ir patenkintas savimi nerūpestingai nusileidžia laiptais merginos link.

LAUKE. PLOKŠČIADUGNĖ VALTIS NEMUNO UPĖS NENDRYNUOSE, NAKTIS
Mėnulio apšviesta naktis. Valtyje JUOZAPŪ glėbyje guli BIRUTĖ. Akivaizdu, kad jie ką tik pasimylėjo.

BIRUTĖ
Negaliu patikėti, kad mes tiesiog
„pasiskolinome“ šią valtį.
Nujaučiu, kad turbūt esi tai daręs
anksčiau. JUOZAPAS JUOKIASI.
Kaip manai, kam ji priklauso?
Tikriausiai žydui. Šiais laikais
jiems viskas priklauso – nepaisant
visų komunistinių jų pamokslų.

JUOZAPŪ veidu perbėga debesis.

JUOZAPAS
Tai tau nepatinka žydai, a?

BIRUTĖ
Na, argi ne taip? Juk žinai, kad
jie nenurims, kol neparduos Kauno

Footsteps in the hall. A knock on the door. JOSEPH struggles to detach himself from the hook but without the books he is helpless and his legs flail wildly. Repeated knocking and then the door is flung open by the TEACHER – a stern looking middle aged woman. JOSEPH is sent banging into the wall – the hook breaks and he falls to the floor, stunned.

TEACHER
(Bending over him with concern)
Joseph? (Shaking him gently by
the shoulder) Joseph?

RETURN TO PRESENT:

MALE COMPANION
(Shaking him by the shoulder)
Joseph. Joseph. Put your eyes back
in your head mate. That's Min-
ister Balutis' daughter, Birute.
She's way out of your league.

JOSEPH gives his friend a cheeky wink, straightens his jacket, and sets off jauntily down the steps towards the girl.

EXT. A PUNT IN THE REEDS OF THE RIVER NIEM, NIGHT

A moonlit night. BIRUTE lies in JOSEPH'S arms in the boat. It is evident they have just made love.

BIRUTE
I can't believe we just 'bor-
rowed' this boat. I get the feel-
ing you might have done this be-
fore. JOSEPH LAUGHS. Who do you
think it belongs to? Probably a
Jew. They own everything these
days – despite all their Commu-
nist preaching.

A cloud crosses JOSEPH'S face.

JOSEPH
So you don't like Jews eh?

BIRUTE
Well do you? You know they won't
be happy until they've sold Kau-
nas to Moscow.

JOSEPH

Maskvai.

JUOZAPAS

Na, brangioji. Galbūt dabar atėjo metas pasakyti, kad jūs ką tik mylėjotės su žydu.

BIRUTĖ

(staigiai atsisėda ir atsigręžia į jį)

Iš tikrųjų? Bet tavo plaukai šviesūs ir akys mėlynos. Ir esi kapitalistas!

JUOZAPAS

Taip, bet vis tiek esu žydas.

BIRUTĖ

(jos veido išraiška sušvelnėja, ji ištiesia ranką ir paliečia jo veidą)

Ką gi... man tu patinki.

Jie bučiuojasi.

LAUKE. GATVĖ. VĖLYVA POPIETĖ. KAUNAS 1940 M. BIRŽELIO 15D.

Per Kauną žygiuoja sovietų kariai. Susirinkusi minia stebi pagrindine gatve riedančius šarvuotus tankus. Kai jie rieda pro Muzikinį teatrą, minioje pamatome jauną MARĄ, kuri rankoje vis dar gniaužia „Traviatos“ programėlę. Ji viena.

PATALPOS VIDUJE. KAGANŲ BUTAS. NAKTIS. KAUNAS 1940 M.

BIRŽELIO 17D.

TĖVAS sėdi prie stalo ir pildo didžiąją buhalterijos knygą. Muziką radijuje pertraukia naujienų pranešimas. Jis liaujasi rašęs ir klausosi.

RADIJO PRANEŠĖJAS

Sovietų Sąjungos reikalavimu buvo įsteigta nauja vyriausybė. Pranešama, kad Prezidentas Smetona ir kiti Lietuvos Vyriausybės nariai pabėgo iš šalies.

LAUKE. GATVĖ. NAKTIS. KAUNAS 1940 M. LIEPA

Tuščia gyvenamųjų namų gatvė pasiturinčiųjų rajone. Gili naktis. Sustoja juodas sedano tipo automobilis, tai gali būti rusų karinė transporto priemonė. Variklis išjungiamas ir vairuotojas du kartus sumirksi priekiniais žibintais – vienas trumpas blykstelėjimas ir vienas ilgas. Atsidaro priešais esančio pastato durys ir išnyra žmogaus figūra.

Mira Kaganienė

Mira Kagan

1893–1965

Well my dear. Perhaps now is the time to tell you that you have just made love to a Jew.

BIRUTE

(Sitting up abruptly and turning to face him)

Really? But you have fair hair and blue eyes. And you are a capitalist!

JOSEPH

Yes, but a Jew all the same.

BIRUTE

(Her face softens, she reaches out a hand to touch his face)

Well... I like you.

They kiss.

EXT. STREET. LATE AFTERNOON. KAUNAS JUNE 15TH 1940

Soviet troops march through Kaunas. Crowds gather to watch the armoured tanks rolling down the main street. As they pass the Opera House we see a young MARA in the crowd, still clutching a programme for La Traviata. She is alone.

INT. KAGAN APARTMENT. NIGHT. KAUNAS JUNE 17TH 1940

FATHER sits at the table filling in an accounting ledger. Music on the radio is interrupted by a news report. He stops writing and listens

RADIO ANNOUNCER

At the request of the Soviet Union a new government has been established. President Smetona and other members of the Lithuanian government are reported to have fled the country.

EXT. A STREET. NIGHT. KAUNAS JULY 1940

A deserted residential street in a well to do area. Dead of night. A black sedan car comes to a halt, it could be a Russian military vehicle. The engine is turned off and the driver flashes the headlights twice - one short flash and one long. The door of the building opposite opens and a figure emerges.

INT. THE BLACK SEDAN CAR. NIGHT.

JOSEPH SITS AT THE STEERING WHEEL. BIRUTE clammers into the passenger seat.

BIRUTE

They didn't believe me but I told

VIDUJE. JUODAS SEDANO TIPO AUTOMOBILIS. NAKTIS.

JUOZAPAS SĖDI PRIE VAIRO. BIRUTĖ įsiropščia į keleivio vietą.

BIRUTĖ

Jie manimi netikėjo, bet aš jiems sakiau, kad tu mums padėsi. Dieve, kaip sunku judėti su tais visais drabužiais.

JUOZAPAS

O aš pamaniau, kad papildnėjai nuo paskutinio sykio, kai matėmės, nes daug valgei, malšindama ilgesį, taip smarkiai manęs pasiilgus.

Žvilgsnis jos veide aiškiai rodo, kad dabar ne laikas juokauti ir tikrai ne laikas flirtuoti.

BIRUTĖS MOTINA ir SESUO ropščiasi ant galinės sėdynės. Jos taip pat apsivilkusios tiek daug drabužių sluoksnių, kad vos pajėgia prasisprausti pro automobilio dureles.

BIRUTĖ

Manai, kad mums pavyks? Ar tu tikras, kad mūsų nesustabdys?

JUOZAPAS

Žinoma, kad ne, bet šis senas zisas jums yra geriausias šansas (jis patapšnoja per vairą). Kokia prasmė turėti darbą su privilegijomis, jei negali jomis pasinaudoti savo naudai?

LAUKE. KELIAS PER MIŠKĄ. NAKTIS.

Zisas, išsukęs iš kelio, stovi tamsoje po medžiais. Moterys ropščiasi iš automobilio. JUOZAPAS stovi prie atviros bagažinės, iš kurios iškelia du lagaminus. Iš miško žibintuvėliu perduodamas šviesos signalas – viena trumpa blykstė ir viena ilga. BIRUTĖS MOTINA prieina prie Juozapo, stovinčio prie bagažinės.

BIRUTĖS MOTINA

Tau reiktų grįžti. Esu tikra, kad toliau jau pačios susidorosim. Čia tie lagaminai?

them you'd help us. God it's difficult to move with all these clothes on.

JOSEPH

And I thought you'd put on weight since I last saw you – comfort eating because you'd missed me so much.

The look on her face makes it clear this is no time for joking and certainly no time for flirting.

BIRUTE'S MOTHER and SISTER are clambering into the back seat. They also wear so many layers of clothing that they can barely squeeze through the car doors.

BIRUTE

Do you think we'll make it? Are you sure we won't be stopped.

JOSEPH

Of course not- but this old Ziss is the best chance you've got. (he pats the steering wheel) What's the point of having a job with perks if you can't use them to your advantage?

EXT. A ROAD THROUGH THE FOREST. NIGHT.

The Ziss has been pulled off the road and is parked in the darkness under the trees. The women clamber out. JOSEPH is at the open trunk from where he takes two suitcases. From within the woods a flashlight flashes twice – one short flash and one long. BIRUTE'S MOTHER joins Joseph at the trunk.

BIRUTE'S MOTHER

You should go back now. I'm sure we'll manage from here. These are the suitcases?

JOSEPH

Yes. I've written the name for you. I hope your husband will be able to track him down.

BIRUTE'S MOTHER

You have my word. If we can find him we will. It's the least we

JUOZAPAS

Taip. Aš užrašiau jums vardą ir pavardę. Tikiuosi, jūsų vyrui pavyks surasti tą žmogų.

BIRUTĖS MOTINA

Duodu tau žodį. Jei tik galėsime, surasime jį. Tai mažiausia, ką galime padaryti...

Ji stveria lagaminą ir kamera pritraukia vaizdą. Ant lagamino užrašytas vardas - JOHANNES BRUSS. Garso takelyje miško naktį garsus pamažu pakeičia ant jų „užplaukęs“ virš galvos skrendančių lėktuvų garsas. Kamera atsitraukia, kad atskleistų...

LAUKE. KAUNO AERODROMAS. DIENA. 1942 M. RUGPJŪTIS

Tą patį lagaminą dabar rankose laiko keistas mažylis, devintis vermachto karininko uniformą ir stovintis vokiečių karinio lėktuvo laiptų apačioje. Prieina jaunas kareivis, paima lagaminą ir įdeda jį į džipo galą.

VOKIEČIŲ KAREIVIS

Sveiki sugrįžę į Kauną, pone Brusai.

VAIZDAS PAMAŽU UŽTEMSTA IKI JUODO EKRANO

Juozapas

can do...

She takes hold of the suitcase and the camera zooms into the label with JOHANNES BRUSS's name. The soundtrack crossfades from the forest at night to the sound of airplanes overhead. The camera pulls back to reveal...

EXT. KAUNAS AIRFIELD. DAY. AUGUST 1942

The suitcase is now in the hands of an odd little man wearing the uniform of a Wehrmacht officer, standing at the bottom of the steps of a German military aircraft. A young soldier approaches, takes the suitcase and puts it into the back of a jeep.

GERMAN SOLDIER

Welcome back to Kaunas, Herr Bruss.

FADE TO BLACK

Joseph

ATVIRUTĖ

*Juozapas, Šolė ir Cile
Kaunas 1935*

BENJAMINAS KAGANAS

KAUNAS, Daukšos g-vė 9 b.

Telef. 1214.

—*—

Joseph, Mira, Skolly, Benjamin. 1920

Naujokų apmokymo stovykla

Raudonoji armija įžygiavo į Kauną ir gyvenimas apsvirtė aukštyn kojomis. Kokia tai klišė! Bet šiuo atveju tai gana tikslus situacijos įvertinimas. Juozapas, turtingo kapitalisto sūnus, mokėsis vokiečių mokykloje ir studijavęs Anglijos universitete, įpratęs gyventi prabangoje, staiga kūliais nusirita iš viršūnės į patį dugną. Vakarykštis elitas tampa šiandienos valstybės priešu.

Trumpa kelionė namo aplankyti šeimos pabaigus universitetą jau daugiau nei metus įstrigo Lietuvoje, o dabar viskas pasisuko į dar blogesnę pusę. Išskeldinti iš tėvų namų įspėjus prieš 24 val., darbuotojai ir lošia iš savo gyvybių azartinius lošimus su gyvenimu ir, regis, nesunkiai pakeičia ištikimybę naujiesiems šeiminkams. „Gyvenimas prie sovietų buvo tarsi komandos rengimo stovykla, ruošianti mus gyvenimui prie vokiečių“, – vėliau sakydavo jis, turėdamas laiko ir nuotolį sugalvoti išmoningas analogijas ir kurti istorijas apie tuos laikus. Bet tuo metu tai nebuvo prasimanyta istorija, o būsimų išbandymų neįmanoma buvo net įsivaizduoti.

Švytintis naujasis tėvo fabrikėlis jau nebe jo – nacionalizuotas per naktį tampa dar vienu didžiulės sovietinės mašinos sraigteliu. Katilinės kūrikas, girtuoklis, bet aktyvus komunistas girtuoklis, yra paaukštinamas ir paskiriamas į generalinio direktoriaus pareigas. Juozapas priverstas pasitraukti į cechą kaip gamybos vadovas, jį palieka dėl turimų techninių žinių ir tai jį išgelbėja nuo bilieto į Sibirą be teisės sugrįžti, išdalinto daugeliui kitų. Iš čia jis stebi, kaip prasideda chaosas, tačiau net ir būdamas dvidešimt trejų, jis negali ramiai išbūti pasyviu stebėtoju, nors apdairumas ir byloja, jog taip būtų saugiausia.

Fabrike iš tiesų viešpatauja chaosas, o kadaise gerai suteptą mechanizmą naikina vagystės ir neefektyvumas. Kas verčia jį įsikišti? Galbūt

nuogaštavimai, kad kaltė bus suversta gamybos vadovui, kaip kad jis teigia, o galbūt čia jau galime įžvelgti ankstyvas jo arogantiško intelekto žymes? Jis mato sprendimą ir yra toks užtikrintas – ne, „užtikrintas“ nėra tinkamiausias žodis, nes implikuoja slankią tikrumo skalę, o jo tikėjimas savo teisumu yra absoliutus ir neturi jokių tolerancijos laipsnių. Jis mato sprendimą ir jo niekas nesustabdys siekiant išvysti, kaip tas sprendimas įgyvendinamas.

Jis pats prisistato pas komisarą.

Iš dešinės: Benjaminas, Mordechajus, Juozapas (from right) outside the new factory
prie naujos gamyklos 1939

- Kas jūs, drauge, esate?
- Esu kapitalisto sūnus. Taip pat technikos specialistas, išėjęs mokslus Anglijoje, o šiuo metu – gamybos vadovas fabrike, kuris anksčiau priklausė mano tėvui.
- Ko jums reikia? – klausia net nepakėlęs akių nuo stalo.
- Norėčiau kai ką išsiaiškinti. Ar ketinate fabrike toliau vykdyti gamybą, ar jūsų planas yra leisti jam sugriūti?

Boot Camp

The Red Army marched into Kaunas and life was turned upside down. What a cliché! In this instance – a pretty accurate assessment of the situation. Joseph, son of a wealthy capitalist father, educated in a German school and at an English university, accustomed to living a life of luxury, plummets from the top of the heap to the bottom. Yesterday's elite is today's enemy of the state.

His quick trip home to visit the family after university has already seen him trapped in Lithuania for over a year and now things have taken a turn for the worse. Evicted from the family home at 24 hours' notice, employees and associates gambling with their lives and switching allegiance, seemingly effortlessly, to the new masters. "Life under the Soviets was like a commando training camp preparing us for life under the Germans" he would say later, when he'd had the time and distance to dream up clever analogies and make stories of those years. At the time it was no story, and the trials ahead were way beyond even the most vivid imagining.

His father's gleaming new factory is his no more – nationalised overnight it becomes another cog in the Soviet machine. The boiler man, a drunkard, but an active communist drunkard, is elevated to the position of Managing Director. Joseph is forced to retreat to the factory floor as engineering manager, kept on because of his technical knowledge and saved from the one-way ticket to Siberia handed out to so many others. From here he watches the chaos commence, but even at 23 years of age he is not comfortable on the side-lines, despite

the fact that prudence might suggest it's the safest place to be.

Chaos does indeed reign at the factory and the once well-oiled machine is being decimated by theft and inefficiencies. What drives him to intervene? Perhaps concern that the blame will land at the managers' door as he claims – but perhaps we see an early indication of the arrogance of his intelligence? He sees the solution and is so sure – no 'sure' is the wrong word for that implies a sliding scale of certainty, whereas his belief in the fact that he is right is absolute and has no degrees of tolerance. He sees the solution and he can do no other than see that it is implemented.

He presents himself to the Commissar. "Who are you comrade?" "I am the son of a capitalist. I am also a technician trained in England and at the moment I am the technical manager of the factory which used to belong to my Father." "What do you want?" ...all this without glancing up from his desk. "I'd like some clarification. Do you intend for the factory to go on producing or do you plan to allow it to disintegrate?" At last a glance. "Sit down." Joseph had the ear of the Commissar. His fluent Russian and air of assured confidence were not the only things that blurred the lines of the relationship between the young Joseph and the communist operative. He found the young man talking to him in a language he understood: crackdown, peak efficiency, no mercy, out with the slackers. Joseph had talked himself into a new role as manager. He hoped that if he could deliver what he had promised there was a chance life would be sweeter and safer. He knew that if he failed it would have serious and potentially fatal consequences.

So Joseph entered a post-graduate business school where the stakes were high. In later life he spoke with pride of this being the experience

Pagaliau žvilgteli:
– Sėskite.

Juozapas pasinaudojo komisaro palankumu. Sklandi rusų kalba ir akiplėšiško pasitikėjimo mina veide buvo ne vieninteliai dalykai, padarę jaunojo Juozapo ir komunistų saugumo agento santykius miglotais. Komisaras sutiko jaunuolį kalbantį jam suprantama kalba: griežtos priemonės, palaužti pasipriešinimą, maksimalus našumas, jokio pasigailėjimo, lauk veltėdžius. Juozapas įsikalbėjo sau atliekantis naują vadybininko vaidmenį. Vylėsi, kad jeigu pavyks įgyvendinti pažadus, galbūt gyvenimas bus saldesnis ir saugesnis. Jis žinojo, kad jei nepavyks, tai turės rimtų ir potencialiai mirtinų pasekmių.

Taigi Juozapas įstojo į podiplomines studijas verslo mokykloje, kurioje statymai buvo dideli. Vėliau jis su pasididžiavimu kalbėjo apie savo „sunkųjį ruožą“ ir naudotus drakoniškus metodus. Atsižvelgiant į aplinkybes, gal ir galima pateisinti jo taktiką. Jis manė dirbantis masių labui – lygiai taip pat jau praėjus trisdešimčiai metų jis tuo dar buvo įsitikinęs, kai uždraudė profsąjungas ir pasiekė panašios sėkmės kitame tekstilės versle, nepaisant stipraus pasipriešinimo.

Ant sandėlių durų buvo pakabintos spynos. Laiko apskaita buvo vykdoma gamyklos vartuose pastačius kalėjimo automobilį, o tie, kurie 7 val. dar nebuvo vartuose, buvo nukreipiami į furgono galą. Kai darbuotojai pradėjo kabinėtis prie jo valgykloje, jis apribojo valgymo laiką, perstumdė stalus ir uždraudė diskusijas. Kai jie pasitraukė į tualetus kurti sąmokslų, kaip jį nuverstį, jis įsakė nuimti nuo vyrų tualetų duris. Jis jiems padovanojo naujojo rojaus skonį – bet tai veikė ir įrodė, kad jis teisus. Gamykla tapo parodomuoju sovietinės Lietuvos pramonės pavyzdžiu.

Šie faktai gali sudaryti įspūdį, kad jis buvo žiaurus tironas. Juozapas žinojo, kad yra geranoriškas diktatorius. Juozapas Kaganas baisiai daug ko išmoko iš stalinistinio režimo laikų. Jo metodai gal ir buvo griežti, bet jie išgelbėjo ne tik jo paties, bet ir jam dirbusių vyrų gyvybę. Jis iš jų padarė pagrindinius darbininkus ir tai reiškė, kad jie visi buvo apsaugoti. Kai kitos gamyklos atleido savo ankstesnius vadovus, Juozapas juos pasamdė, taip surinkdamas darbo jėgos grietinėlę ir gamykla tapo našumo pavyzdžiu. Taip, kad kai apsilankė delegacija iš Maskvos, ji buvo pasiūsta apžiūrėti šio puikaus sovietinio našumo pavyzdžio.

Šis konkretus pasakojimas baigiasi scena, atkeliavusia tiesiai iš kino. Maskvos delegacijai vadovauja vidutinio amžiaus moteris, jai gamyklą aprodo „politinės valdybos viršininkas“. Nė vienas iš darbininkų net nepakelia galvų nuo stalų, kai pramaršiuoja delegatai – taip susikaupę jie uoliai dirba. Pastebimai sužavėta, ji paprašo pakviesti gamybos vadovą, norinti su juo pasikalbėti, ir Juozapas atvedamas į priekį. Paaiškėja, kad ji studijavo Lesteryje, todėl jiedu su Juozapu, lydėdami delegatus atgal į automobilius, lengvai susišneka angliškai. Kai delegatų kavalkada pajuda iš gamyklos teritorijos, ji liepia vairuotojui sustoti, nuleidžia automobilio langą ir šūkteli Juozui: „Jaunuoli, tai iš tiesų pavyzdinis fabrikas, bet jūs turite žinoti, kad žmones už virvūčių galima tampyti tik iki tam tikros ribos ir ne daugiau. Mano labai geras draugas Kirovas buvo toks pat griežtas kapitonas, kaip ir jūs, kol jį galiausiai nudūrė vienas iš jo pavaldinių...“ Manau, čia galime imti fantazuoti, kad ji perbraukė pirštu sau per gerklę ir sugargaliavo, bet, iš esmės, būtent tai ir buvo pasakyta. Žinia buvo aiški. Juozapas žinojo, kad atėjo laikas planui B.

that developed his 'tough streak' and of the Draconian methods he employed. You may excuse his tactics under the circumstances. He believed he worked for the good of the masses – just as 30 years later he believed the same thing and achieved a similar degree of success when he banned the unions and made a success of another textile business against all the odds.

Locks were placed on the stores. Time keeping was enforced by placing a black maria at the factory gates and those not inside the gates at 7am were directed to the back of the van. When the workforce started ganging up on him in the canteen he restricted meal times, moved the tables further apart and forbade discussions.

When they retreated to the toilets he had the lavatory doors removed. He was giving them a taste of the new paradise – but it worked, and it proved him right. The factory became the Soviet showcase of industrial Lithuania.

The facts may suggest he was a cruel tyrant, Joseph knew he was a benevolent dictator. Joseph Kagan learned an awful lot from his time under a Stalinist regime. His methods may have been harsh but they saved not only his own life but those of the men who worked for him. He made key workers of them and that meant they were all protected. As other factories sacked their old managers Joseph took them on, and so he assembled the cream of the workforce and the factory became a model of efficiency. So much so that when a delegation visited from Moscow they were sent to examine this fine example of Soviet efficiency.

This particular tale ends with a scene that's straight from the movies. The Moscow delegation is led by a middle aged female delegate and is being shown around the factory by the 'political director'. None of the workers even lift their heads from their benches as the delegates troop through – so intent are they on their work. She asks to speak to the manager and Joseph is brought forward. It transpires that she'd studied in Leicester and so she and Joseph slip into an easy conversation in English as he accompanies the delegates back to their cars. As the cavalcade starts to pull away from the factory she stops the driver and calls Joseph over. "Young man, this a model factory but human strings can be stretched so far and no further. My very good friend Kirov was stabbed by one of his workers..." I think it's probably pushing the boundaries of our imaginations to suggest that she drew a finger across her throat and made a gurgling noise, but that's it in essence. The message was clear. Joseph knew that the time had come for plan B.

Jurgis & Genia 1923

Jurgis & Zenia ~ 1924

Irena & Sophie 1938

1941 m. birželio 22 d., sekmadienis

Mes sugniuodinti. Vokietija paskelbė karą Sovietų Sąjungai. Kariuomenė jau įvygiavo į Lietuvą, o Aliukas vasaros stovykloje prie pat Lietuvos-Vokietijos sienos. Tėtis niekada nemanė, kad tai nutiks taip greitai, kitaip niekada nebūtų jo išleides. Mama eina iš proto, o negauname jokios žinios. Gatvėse chaosas: sovietų kariuomenė traukiasi, juos apšaudo lietuviai su baltais raiščiais. Šimbergai išvyko, pabėgo prieš aušrą. Turime tuojau nuspresti, ar ir mums išvykti. Girdėiu, kaip tėvai barasi gretimame kambaryje. Tėtis mano, kad turėtume bandyti laimę su sovietais. Mama bolševikų nekenčia dar labiau nei bijo vokiečių, labiausiai jai neramu dėl Aliuko. Man irgi!

Vėlus sekmadienio vakaras

Virš mūsų galvų bombarduoja vokiečiai - valandų valandas tūnome rūsyje. Čia susirinkę visi kaimynai. Aišku, išskyrus Šimbergus. Rašyti sunku. Esame stebimi - ore tyro tikras priešiškusmas. Nors į sinagogą nesu net kojos skėlus, jų akimis dėl to nesu mažiau žyde. Prieš tai tėtis buvo trumpam išėjęs. Sugrįžęs namo su arkliu ir vežimu, tarė: "Susidėkit kelis daiktus ir keliausime", bet mama kategoriškai atsisakė - tik ne be Aliuko. Ji pasakė, kad tėčiui reiktų išvykti vienam. Jos manymu, jie nusitaikys į prijuočiančius kairiesiems ir jam grės pavojus. "Nesąmonė", - tarė jis. "Nebėgsiu vien tik norėdamas išnešti sveiką kailį". Tigi, tokios tokelės.

1941 m. birželio 23 d., pirmadienis

Mama susijaudinusi kaip niekad - drebančiom rankom rūko vieną cigaretę po kitos. Tėtis šryt išėjo į Paramą atiduoti raktų. Jau septynios vakaro, o jis negrįžta. Ji galvoja apie blogiausią - visada taip. Jei tik ji tikėtų labiau... Vis dar nė žodžio apie Aliuką.

1941 m. birželio 24 d., antradienis

Ką tik namo sugrįžo mama pasibaisėtinos būsenos. Šryt ji išėjo į Raudonąją Kryžių bandydama ką nors sužinoti. Jos nebuvo visą dieną - man darėsi vis klaidiau. Kiek apmąsčius, ji pagaliau įstengė papasakoti, kas nutiko. Mamą gatvėje sučiupo "baltaraštis". Nutempė į kalėjimą, tada - į teismą, bet jie buvo perpildyti. Galiausiai uždarė ją partizanų būstinėje vienoje patalpoje su grupe kitų moterų. Jos papasakojo jai: "Pirma jie mus išprievartauja, tada nuveda į kiemą ir sušaudo". Galite tik įsivaizduoti, kokios ji buvo būsenos. Laimė, ten buvo p. Bobelis. Ji nugirdo jį

sakant: "Jūs areštavote Ženiją Štromienę. Ar išprotėjote? Nežinote, kiek Štromas padarė dėl Lietuvos? Nedelsiant ją paleiskit". Dabar ji jau namie, bet siaubingai persigandusi ir bijo vėl išeiti.

1941 m. birželio 25 d., trečiadienis

Ką tik pasimačiau su tėčiu! Šryt iš jo gavome raštelį. Rašė, kad jis areštavo. Prašė mūsų atnešti keletą daiktų apatinių, skustuvą, muilo. Mama per daug išsigandusi išeiti iš namų. Vis kalba apie ryžaplaukį partizaną, kuris vėl ateis jos sučiupti. Man nelabai norėjosi eiti vienai be mamos, bet kartu su manimi ėjo Rena. Tėtis plovė automobilius, o jaunas lietuvis sargybinis prižiūrėjo jį su šautuvu rankose. Rena maldavo tėtį: "Dėde Jurgi, bėkite. Bėkime. Nepasilikite čia". O jis tik nusišypsojo ir ranka sutaršė jai plaukus: "O kas nutiks šiam jaunuoliui, jei pabėgčiau, a?" Kaip tipiška!

1941 m. birželio 26 d., ketvirtadienis

Girdime pasakojant šiurpias istorijas. Kriminaliniai nusikaltėliai paleisti laisvėn ir gatvėse žudo žydus. Sinagogos sudegintos kartu su viduje buvusiais rabinais. Net ir arčiau mūsų pasaulis kraustosi iš proto. Lora pasakoja nugirdusi B ir D svarstant, ar jiems atėti daryti kratos pas mus ir konfiskuoti mūsų turtą, ar paisyti to, kad esu jų draugė. Taip lyg niekur nieko. Tarsi tai nieko nereikštų, dyg būtų svarstė, ar ušivilkkti mėlynąs švarką, ar pilkąs - ar įsiveržti į mūsų namus ir juos iškratyti, ar ne. Galų gale jie nusprendė, kad bus per daug keblu. Negaliu patikėti, kad jie išvis svarstė tokius dalykus.

1941 m. birželio 27 d., penktadienis

Šiandien sužinojau stulbinantį dalyką - aš visai nebijau numirti. Mus išvilko iš namų į gatvę jauni partizanai, prispaudė prie sienos, atstatė šautuvus mums į galvas, o aš nebijojau - nebijojau numirti. BUVO baisu, kad sužeis ir turėsiu stebėti, kaip miršta mama ir močiutė, kol lėtai mirtinai nukraujuosiu. Bet gąsdino ne pati mirtis. Vis vyliausi, kad jei šaus, tai šaus vienu metu taip, kad mes visos mirtume kartu. Ar tokia reakcija yra normali? Atrodė, kad išbuvome ten valandų valandas - jaučiau, kad tuoj nukris rankos - bet turbūt tai tetruko tik minutes. Mus laikė ten tol, kol pasiėmė iš mūsų buto, ko norėjo, ir tada paleido. Manau, jie net neplanavo mūsų nušauti, bet tuo metu tai atrodė neabejotinai tikra.

Sunday June 22nd 1941

We are in pieces. Germany has declared war on the Soviet Union. Troops have already crossed into Lithuania and Alik is at summer camp right on the German/Lithuanian border. Papa never thought it would happen so soon or he would never have let him go. Mama is beside herself and we can't get any information. It's chaos on the streets here - Soviet troops retreating, Lithuanians with white armbands shooting at them. The Skimbergs have gone - they fled before dawn. Now we have to decide - should we go too? I can hear my parents shouting in the next room. Papa thinks we should take our chances with the Soviets. Mama hates the Bolsheviks even more than she fears the Germans. Most of all she's worried about Alik. So am I!

Late Sunday night

German bombing overhead - we've been in the cellar for hours. The neighbours are all here - except for Skimbergs of course. It's hard to write. We are being watched - there's real animosity in the air. The fact that I never set foot in a synagogue doesn't make me any less Jewish in their eyes. Earlier Papa left the house and turned up with a horse and cart. He said "Pack a few things and we'll get on the road" - but Mama refused point blank - not without Alik. She said Papa should go alone. She thinks they'll target left wing sympathisers and he'll be in danger. "Nonsense" he said "I am not running away just to save my own neck." So here we are.

Monday June 23rd, 1941

Mama is more nervous than ever - smoking one cigarette after another with shaking hands. Pa went out this morning to hand over his keys to Parama. Now 7pm - he is not back. She thinks the worst - always. If only she had more faith. Still no word on Alik.

Tuesday June 24th, 1941

Mama just came home in the most terrible state. She went to the Red Cross this morning - searching for news. She was gone all day - I've been getting more and more frantic. She finally calmed down enough to tell me what happened. Mama was grabbed on the street by a 'white armbander'. He dragged her to the jail, then to the court - but they were full. Eventually he locked her in a room in the partisan HQ with a group of other women. They told her, "First they rape us then take us down there to the yard and shoot us." You can just imagine the state

she was in. Luckily Mr Bogdalis was there. She heard him say, "You have arrested Zhenia Skrom. Are you crazy? Don't you know how much Skromas has done for Lithuania? Release her immediately." She is home now - but she is terrified to leave the house again.

Wednesday June 25th, 1941

I've just seen Papa! We got a note from him this morning saying he has been arrested. He asked us to bring him some things: underwear, a razor, soap. Mama was too frightened to go out. She keeps talking about the ginger haired partisan coming to get her again. I wasn't keen to go alone, but Irena came with me. Pa was washing cars - a young Lithuanian guard watching over him with a gun. She pleaded with him "Come Uncle George, run. Let's run. Don't stay here." - he smiled and ruffled her hair. "And what would happen to this young man if I ran away eh?" How typical!

Thursday June 26th, 1941

We hear horrific tales. Criminals are on the loose and are murdering Jews on the streets. Synagogues have been burned with the rabbis inside. Even closer to home the world has gone crazy. Lora tells me she heard B&D talking. Should they come and confiscate our belongings - given that I am their friend? Like it was no big deal. Like whether to wear the blue or the grey jacket - whether to raid our home or not. In the end they decided it would be too awkward - I can't believe that they could even contemplate such a thing.

Friday June 27th, 1941

I learned a surprising lesson today - that I'm not afraid of my own death. We were dragged out of the house onto the street, pressed against the wall by young partisans holding guns to our heads - and I wasn't afraid - not of dying. I WAS afraid of being wounded, of having to watch my mother and grandmother die while I bled to death slowly. But not dying per se. I kept hoping that if they did shoot, they'd all shoot at once so we would all die together. Is that a normal reaction? It felt like we were there for hours - my arms were ready to drop off - but it was probably only minutes. In the end they kept us there while they took what they wanted from our apartment and then let us go. I don't think they ever planned to shoot us - but at the time it seemed a certainty.

Rankas aukštyn

Trumpametražis filmas
Scenarijaus autorė
Jenny Kagan

Parenta
Margaritos Kagan
istorijomis

Hands Up

A short film
Screenplay by
Jenny Kagan

Based on stories
told by
Margaret Kagan

VAIZDAS PAMAŽU IŠRYŠKĖJA

PATALPOS VIDUJE. VALGOMASIS (KAUNAS 1941 M. BIRŽELIO MĖN.)

SOFIJA, 63 metų, dukart išsiskyrusi, pernelyg kategoriška, labai žavi (tiems, kam su ja nereikia gyventi), prie stalo rašo laišką. Priešais ją sėdi ŽENIA, keturiasdešimtmetė trapi būtybė, amžinai nesusigaudanti savo gyvenime. Ji ką tik baigė lakuotis nagus ryškiai raudona spalva ir dabar apdairiai dešine ranka rūko cigaretę, išpūsdama dūmus ant kairės, kad lakas išdžiūtų.

SOFIJA - rusų kalba
(nepakeldama akių nuo laiško)
Neabejoju, Jurgiui labai palengvės,
kai sugrįžęs pamatys, kad jo dingimas
nesutrukdė tavo manikiūriui.

Ašaros siūbteli į ŽENIOS akis. Ji užgesina cigaretę ir užsidengia veidą. Ką tik nulakuotos rankos tik iš dalies prislopina garsą - pusiau kūkčiojimą, pusiau atodūsį.

MARA, 16 metų, smulkaus sudėjimo, tamsiaplaukė, gana smarki ir rimta panelė, sėdi ant grindų, pasikišusi kojas, pasinėrusi į knygą, kurią skaito. Išgirdusi ŽENIĄ sielvartaujant, ji padeda knygą, prieina prie stalo ir apkabina motiną.

MARA - vokiečių kalba
Atrodote graži, mama. Neabejoju, kad
tėtis bet kurią akimirką įžengs pro
duris ir pats jums tai pasakys.

Dienos karštis rimsta, o pro atvirą langą pasigirsta, kaip kažkas staiga sušunka lietuvių kalba. ŽENIA pašoka iš vietos, SOFIJOS ranka sustingsta, MARA žiūri tai vieną, tai į kitą.

VIDUJE. LAIPTINĖ

Laiptais aukštyn užbėga trys jaunuoliai. Jie šaukia vienas kitam ir juokiasi - iš pirmo žvilgsnio tai gali būti niekuo neišsiskirianti vaikinų kompanija, kurie kartu išėjo praleisti vakarą mieste. Tik jų dėvimi balti raiščiai ir tai, kad kiekvienas su savimi nešasi ginklą, rodo juos esant partizanais. Jie beldžiasi į buto duris, o kai tik jos plyšeli atidaromos, įsiveržia į vidų.

VIDUJE. VALGOMASIS

Trys moterys stovi prie stalo, SOFIJA pakėlė plunksną, tarsi tai būtų lazdelė, su kuria galėtų jas nustekenti, o MARA ir jos MOTINA glaudžiasi viena ant kitos kaip įsimylėjęliai, besiruošiantys išsiskirti.

FADE IN

INT. DINING ROOM (KAUNAS JUNE 1941)

SOPHIE 63 years old, twice divorced, assertive to a fault, much admired (by those who don't have to live with her) is writing a letter at the table.

ZHENIA 40 years old, a fragile creature perpetually out of joint with her existence, sits across from her. She has just finished painting her nails bright scarlet and with studied care smokes a cigarette with her right hand, exhaling onto her left to dry the varnish.

SOPHIE - in Russian
(without glancing up from her letter)
I'm sure George will be greatly
relieved when he gets back to find that
his disappearance hasn't interfered
with your manicure.

Tears well in ZHENIA's eyes. She stubs out her cigarette and covers her face. A sound, part sob, part sigh is only partially muffled by her newly painted hands.

MARA 16 years old, small framed, dark haired, a rather intense and serious young lady, sits on the floor with her legs tucked under her, lost in a book. At the sound of Zhenia's distress she puts the book down, comes to the table and drapes her arms around her mother.

MARA - in German
You look beautiful Mama. And I'm
sure Papa will walk through the door
any minute and tell you so himself.

The heat of the day is just fading and through the open window we hear the sudden sound of shouting in Lithuanian. ZHENIA leaps from her seat, SOPHIE's hand stills, MARA looks from one to the other.

INT. STAIRWELL

Three young men run up the stairs. They shout to each other and laugh - at first glance this may be a boisterous gang of lads on a night out together. Only the fact that they wear white armbands marks them out as partisans. That, and the fact that each one carries a gun.

They hammer on the door of the apartment and as soon as it is opened a crack they force their way inside.

PARTIZANAS I - lietuviškai
Jūs trys - lauk tučtuojau.
Judinkitės!

LAUKE. GATVĖ APAČIOJE. ŽEMAITĖS GATVĖ

Tarpduris į siaurą gatvę, dviaukščiai pastatai iš abiejų pusių. Popiečio saulė vis dar aukštai danguje. Loveliai ant palangių pilni gėlių, džiūsta skalbiniai, pro pravirą langą sklinda vaikų balsai.

Prie įėjimo į namą stovi dar trys ginkluoti vyrai. MARA tarpduryje pasirodo pirma. Ji atsigręžia ir bando pamatyti motiną, tačiau ją pasitinka šautuvo žiotys, ginklas mojuoja jai žengti pirmyn. Ji apsisuka ir kaktomuša susiduria su jauniausiu grupės nariu. Jam ne daugiau nei aštuoniolika, jis tik pora metų vyresnis už MARĄ. Jos veide švystelėja nuostaba, atpažinus vienos iš mokyklos draugių brolių. Jis mosteli ginklu į sieną kitoje gatvės pusėje.

ANTANAS
Žingsniuok tenai - prie sienos.
Rankas aukštyn!

MARA atatupsta eina prie sienos ir iškelia rankas virš galvos. Pakėlusį rankas, atlošus galvą, nugarą prispaudus prie sienos, akis įsmeigia į Antaną. Jų žvilgsniai susiduria tiesioginėje dvikovoje. Tai akimirka, kuri galėtų būti visai iš kitos operos. Bet vos po kelių sekundžių motina su močiute išstumiamos į gatvę, ir dabar MARA krūpteli, jos veidas persimaino iš baimės. SOFIJA ir ŽENIA šiurkščiai pastumtos atsitrengia į sieną šalia MAROS iš abiejų šonų. Priešingai nei MARA, jos stovi veidu į sieną, suakmenėjusiais veidais, virš galvų pakeltomis rankomis. ANTANAS žvilgtelėjęs į šalia jo stovinčius du augalotesnius vyrus, kurie ginklus nukreipę į dvi vyresnes moteris, suvokia savo klaidą ir parodo gestu MARAI.

ANTANAS
Apsisuk. Veidu į sieną.

Ji taip ir daro. Kamera seka paskui jos žvilgsnį, kai ji pasuka galvą į šoną, atsiremia skruostu į sieną ir pažvelgia į šalia stovinčią motiną. Kamera sustoja ties dešine ŽENIOS ranka, ką tik nulakuotais skaisčiais raudonais nagais ir didžiuliu žiedu su perlu. Pasigirsta viršuje atidaromų langų garsas.

KAIMYNAS
(pro langą viršuje)
Greičiau, paskubėk, ateik čia.

KAIMYNĖ
(garsiai šnabždėdama)
Manau, jie jas nušaus.

INT. DINING ROOM

The three women are standing by the table, SOPHIE holding her pen aloft as if it were a wand with which she could magic them away, and MARA and her MOTHER hanging onto each other like lovers about to part.

PARTISAN 1 - in Lithuanian
You three - outside now. Move!

EXT. THE STREET BELOW. ŽEMAITĖS GATVĖ

A doorway onto a narrow street, 4 storey buildings either side. The afternoon sun is still high in the sky, window boxes are filled with flowers, laundry is drying, children's voices drift from an open window.

Three more men with guns surround the doorway. MARA appears first. She turns back to try to catch sight of her mother but is met by the muzzle of a gun waving her onwards. She spins round to find herself face to face with the youngest of the group. He can be no more than 18, only a couple of years older than MARA. A flicker of recognition and surprise crosses her face as she recognizes the brother of one of her school friends. He gestures with his gun to the wall on the other side of the road.

ANTANAS
Get over there - against the wall.
Put your hands up!

MARA reaches the wall and raises her hands above her head. Arms up, head back, back pressed into the wall, her gaze meets his head on. There is a moment here that could be from a very different story. But it is only seconds before her mother and grandmother are pushed out onto the street and now she flinches and fear transforms her face. SOPHIE and ZHENIA are pushed roughly against the wall either side of her. Unlike MARA they face the wall, faces turned into the stone, hands above their heads. ANTANAS glances at the 2 heavier men alongside him who have their guns trained on the two older women, realizes his mistake and gestures to MARA.

ANTANAS
Turn around. Face the wall.

She does so. The camera follows her gaze as she turns her head to the side, lays her cheek against the wall and turns to see her mother at her side. The camera dwells on ZHENIA'S right hand, complete with the freshly painted scarlet nails and sporting a huge pearl ring. We hear the sound of windows opening above.

MAŽOS MERGAITĖS BALSAS
(iš kito lango)
Mama, kaip manai, ar jas
visas nušaus vienu metu?

MAROS veidas STAMBIU PLANU.

KAIMYNĖ
(iš to antrojo lango)
Eik šalin nuo lango, Audra. Sėskis
ir baik valgyt pietus kaip ir dera
gerai mergaitei.

Kamera sustojusi ties MAROS veidu. Pasigirsta atlaužiamo ginklo gaiduko spragtelėjimas. Ji užsimerkia. Laikas eina. Scena vyksta realiu laiku. Sekundės atrodo kaip minutės, scena tęsiasi ir vis daugiau ir daugiau įtampos, laikas eina, bet neištariama nė žodžio, neiššaunamas nė vienas šūvis.

Galiausiai tarpduryje pasigirsta garsai ir pasirodo trys viršuje buvę partizanai. Iš buto viršuje jie nešasi glėbius daiktų. Stalo įrankių komplektą, kelis porceliano indus, radijo aparatą, papuošalų dėžutę...

Jiems praeinant pro moteris, trys sargybiniai nuleidžia ginklus ir prisijungia prie gaujos. Jiems nueinant gatve, ANTANAS nutraukia auksinę grandinėlę nuo vieno iš vaikinių kaklo ir išmeta ją į orą. Vyresnis vyras ją pagauna, papurto galvą dėl tokio jaunatviško išūlumo ir įsikiša ją į kišenę.

MARA su SOFIJA nuleidžia rankas ir atsisuka pažiūrėti į ŽENIĄ, kuri stovi sustingusi laike, iškėlus rankas, veidu į sieną. Jos rankų vaizdas STAMBIU PLANU – skaisčiai raudonai nulakuoti nagai ir žiedas su perlu.

VAIZDAS PAMAŽU UŽTEMSTA IKI JUODO EKRANO

MALE NEIGHBOUR
(from the window above)
Quickly, come quickly.

FEMALE NEIGHBOUR
(in a loud whisper)
I think they are going to shoot them.

CHILD'S VOICE
(from a different window)
Mama, do you think they will shoot
them all at the same time?

CLOSE UP on the face of MARA.

FEMALE NEIGHBOUR
(from this second window)
Come away from the window Audra and
sit down and finish your lunch like a
good girl.

The camera holds on MARA's face. We hear a rifle cocked. She closes her eyes. Time passes. The scene plays out in real time. Seconds seem like minutes and the scene drags and becomes more and more tense as time passes and no word is spoken, no shot is fired.

Finally there is a sound from the doorway and the three partisans from upstairs emerge. They carry armfuls of possessions from the flat upstairs. A canteen of cutlery, some china, a radio, a jewelry box...

As they pass in front of the women the three guards drop their guns and re-join the gang. As they head down the street ANTANAS pulls a gold chain from the neck of one of the others and throws it in the air. The older man catches it, shakes his head at such youthful impudence and puts it in his pocket.

MARA and SOHPIE lower their hands and turn to look at ZHENIA who stands frozen in time, hands up against the wall. CLOSE UP on her hands with their scarlet painted nails and pearl rings.

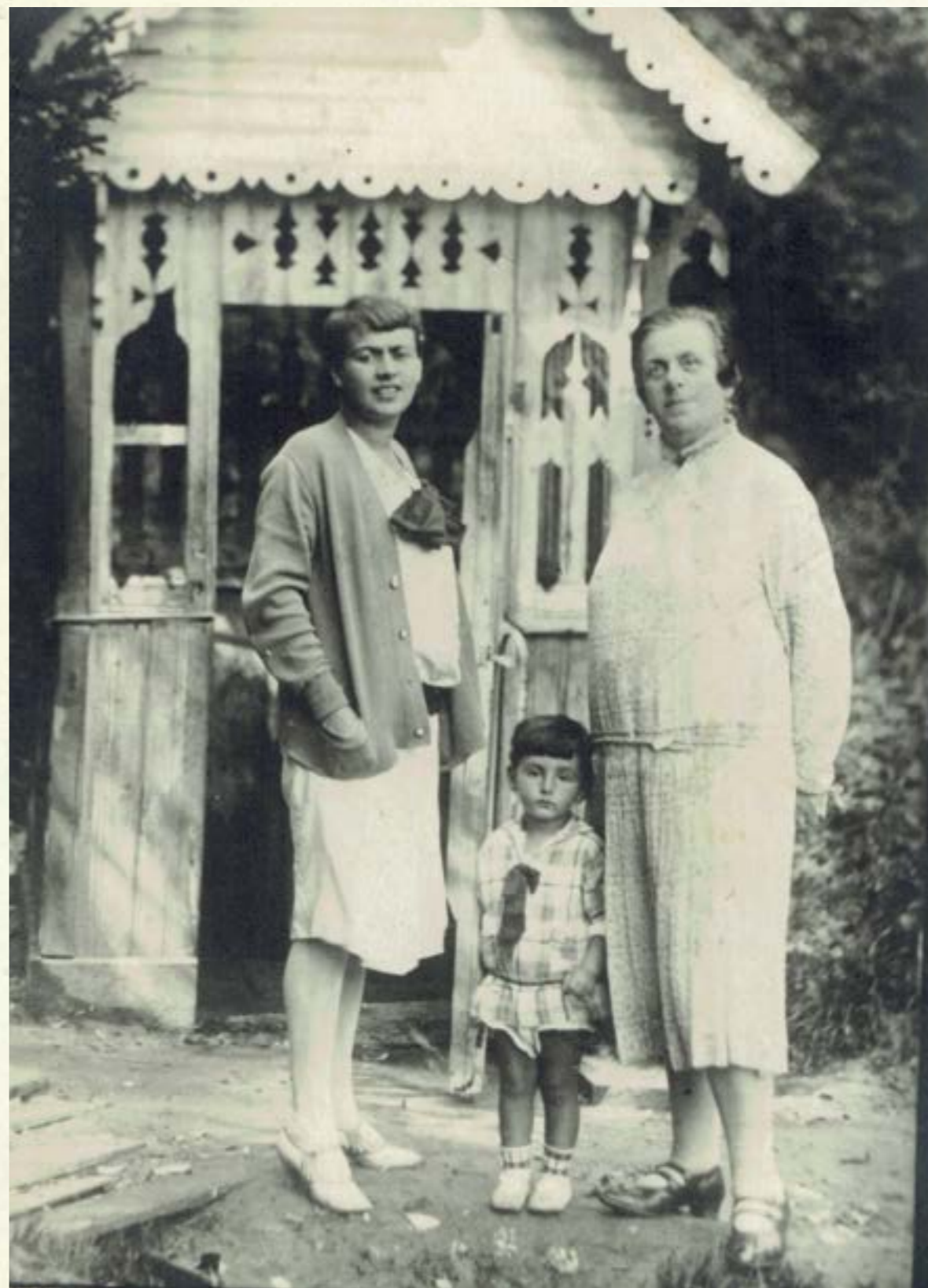
FADE TO BLACK

Mara ir Sofija

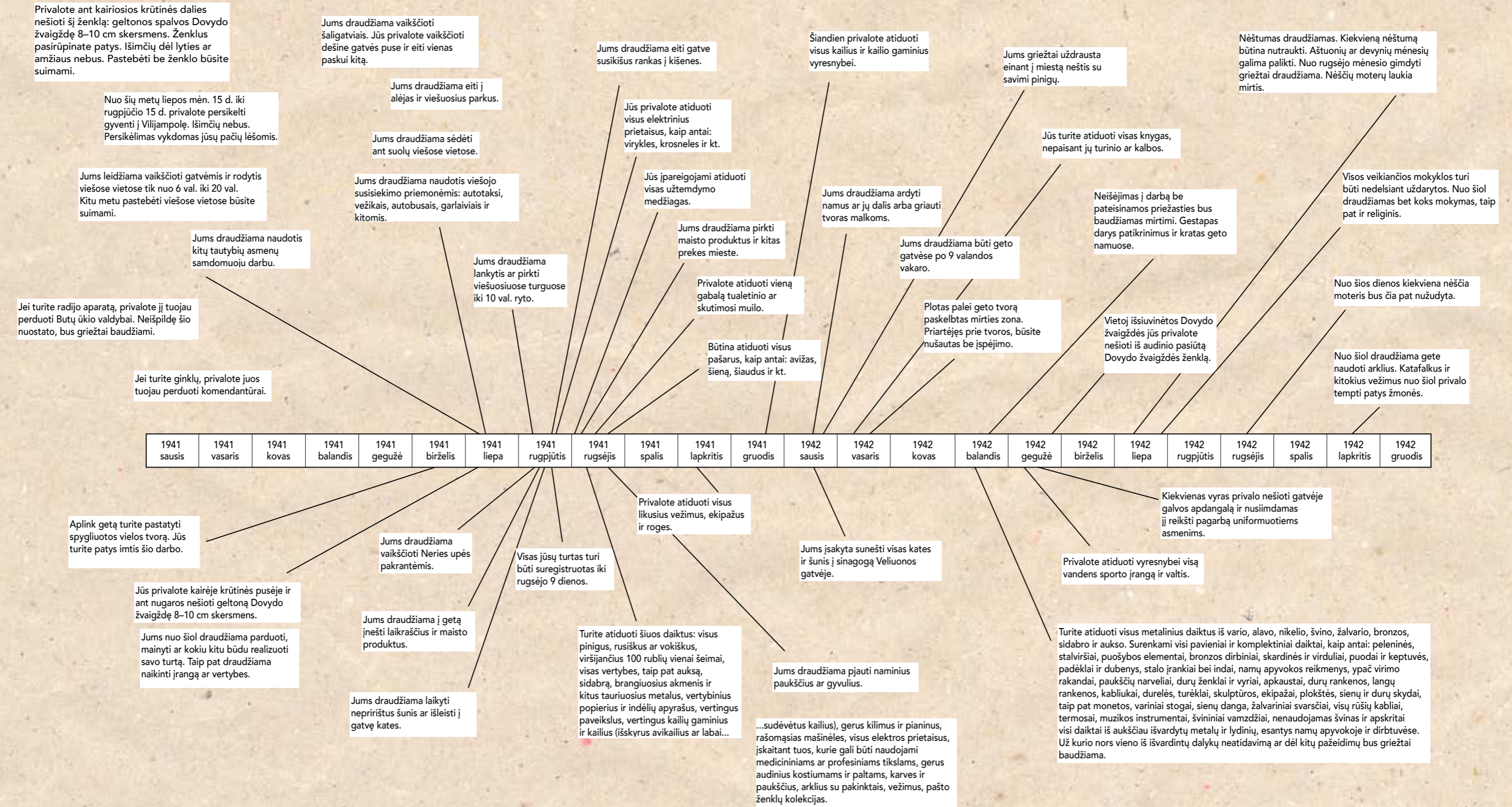
Ženia ir Mara

Zhenia, Mara & Sophie

Geto dekretai

Bukareštas
1945 m. lapkričio 1 d.

Brangus Mordechajau,

Per pastaruosius septynerius metus dažnai galvojau, kiek daug turėtume vienas kitam papasakoti, jei vėl pasimatytume. Tuo metu ši tikimybė atrodė labai menka. Dabar, kai galima rašyti, man sunku pradėti, nes karas mus nuvedė visiškai skirtingais keliais.

Ar prisimeni, kaip pasakodavai man apie savo išgyvenimus per paskutinį karą? Kaip tau, berniukui, teko atsakomybę išlaikyti šeimą, itin sunkiomis sąlygomis aprūpinti ją maistu. Kaip dešimtis kilometrų ant nugaros nešdavai sunkų maisto produktų krovinį vien tam, kad netoli savo namų jį prarastum kokiam nors kareiviui ar policininkui. Kaip turėjai išsikrovoti savo vietą pasikliaudamas vien savo išradingumu. Kaip žmonės nuolat susidurdavo su banditais ir plėšikavimais. Kaip kartą girti kazokai vos nenužudė tavo tėvo. Jei prisiminsi tą savo gyvenimo laikotarpį, būsi arčiausiai to, ką mes patiriame, ir galėsi mus suprasti.

Tai prasidėjo iškart po to, kai tėvas išvyko į Angliją. Pirmiausia – visiškas mūsų socialinės sistemos sukrėtimas. Viskas, kas iki tol buvo gyvenimo privalumas, tapo našta. Širdį plėšantis reginys, kai nuo tavęs nusigręžia seni draugai ir darbuotojai – iš dalies rodydami tau neapykantą ir nuoskaudą, kurią visą laiką slapta puoselėjo prieš tave, iš dalies – bandydami pasiteisinti naujųjų valdovų akyse.

Tuomet prasidėjo natūralus nenoras tikėti tuo, kas nemalonu, bet neišvengiama. Suprantama, bet, bijau, ne pagirtina viltis lėmė, kad mes, ypač motina,ėjome toliau grumtis pralaimėtoje kovoje. Ji stengėsi išgelbėti tiek, kiek tik buvo galima išgelbėti, ir taip išitraukė į verslo veiklas, kad neabejotini ir gausūs artėjančios nelaimės ženklai liko nepastebėti ir neįvertinti. Tada jau buvo per vėlu.

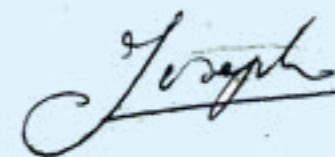
Jei tada būtume žinoję, kas mūsų laukia, būtume radę išeitį. Būtume išmetę visus materialius dalykus, kuriuos taip stengėmės išsaugoti, ir tai būtume padarę savo noru. Tačiau tuo metu tai neatrodė protinga. Verslus jau praradę pabėgėliai iš Lenkijos mums sakydavo, kad tokiais laikais turtai ir fabrikai yra tarsi girnų akmuo ant kaklo skęstančiam, plaukiančiam dėl savo gyvybės, ir ragino skirti savo jėgas vizai užsitikrinti, o ne statyti pamatus ant ugnikalnio, kuris neišvengiamai sprogs. Tiek daug žmonių prarado gyvybę įsikibę į savo turtus, tikėdami, kad jie juos išgelbės.

Tada prasidėjo masiniai areštai. Žmonės buvo suimami dėl įvairių kaltinimų, dažniausiai dėl mokesčių nemokėjimo – kartais jie dingdavo be jokios paaiškinamos priežasties. Niekada nežinojai, ar atsigulęs naktį, atsikelsi ryte. Netekome buto. Mums liepė išsikraustyti per 24 valandas. Gali įsivaizduoti, kaip tai buvo sunku. Neturėjome kur eiti. Jei būtume turėję proto ir moralinių jėgų palikti baldus ir sunkius daiktus, būtume išvengę daug rūpesčių ir sutaupę sveikatos. Bet kokiu atveju, vėliau jos netekome. Ką nors parduoti buvo labai sunku. Viskas buvo juokingai pigu. Žmogus buvo prisirišęs prie kiekvienos smulkmenos, prie kiekvieno baldo, kadangi jie žadino prisiminimus. Apėmė jausmas, kad būtų lengviau viską padegti nei atiduoti už siūlomas kainas. O padegti tikrai būtų buvę protingiausia, kaip vėliau mums parodė būsima patirtis.

Gali įsivaizduoti, kaip buvo sunku. Motinai teko išgyventi ne tik atsiskyrimą nuo šeimos Anglijoje, bet ir sunkumus, pavojus, nusivylimus ir pažeminimus dėl socialinės padėties smukimo. Visi buvę draugai nusigręžė, nenorėdami su mumis bendrauti. Buvo dar sunkiau, nes kentėjo būtent tie, kurie anksčiau niekada nekentėjo. Juos netikėtai vis užklupdavo nelaimės, kurios užgriūdavo žiauria, bet logiška seka. Nesugebėjome jų įsisąmoninti ir pastebėti ne dėl to, kad trūko ženklų, o tik dėl to, kad atsisakėme aiškiai mąstyti – nes toks mąstymas vedė prie tokių nemalonių išvadų.

Laikas bėgo, o sąlygos darėsi vis sudėtingesnės. Motina gyveno nuolatinėje baimėje ir nerimavo. Tu žinai motinos prigimtį – ji apdovanota gebėjimu nerimauti, kai tam nėra jokios rimtos priežasties. Todėl gali įsivaizduoti, kaip ji jautėsi, kai turėjo dėl ko jaudintis. Ji pavertė savo gyvenimą pragaru, o mes buvome priversti juo dalytis. Baigsiu šį laišką dabar, o daugiau papasakosiu vėliau, nes nenoriu apkrauti kapitono Steisio per didelę korespondencijos našta. Prašau, parašyk ir papasakok, kaip tu išgyveni šį karą.

Kaip visada

Kaganų šeima išvykoje
apie 1924

Kagan family outing
c.1924

Bucharest
November 1st 1945

Dear Mordachai

Often during the last 7 years I have thought, how much there would be to tell each other, if we did see each other again. At the time this likelihood seemed exceedingly remote. Now, when it is possible to write, I find it difficult to start, for the war has led us on such totally different ways.

Do you recall, how you used to tell me about your experiences of the last war? How, as a boy, you were faced with the responsibility of supporting the family, procuring food under extremely difficult conditions. How you used to carry a heavy load of some food for tens and tens of kilometres on your back only to lose it to some soldier or policeman within sight of your home. How you had to earn your way relying on your own resourcefulness. How people were exposed to bandits and robbery. How once your father was nearly killed by drunken Cossacks. Well, if you think back to that period of your life you will come nearest to our experience and be able to understand us.

Straight after father left for England it started. First of all, the complete upheaval of our social system. Everything that had hitherto been an advantage in life became a liability. The disheartening spectacle of old friends and employees turning away from you, partly showing you hatred and resentment which had been secretly harboured against you all the time, partly attempting to justify themselves in the eyes of the new rulers.

Then there was the natural reluctance to believe the unpleasant but inevitable. Understandable, but I am afraid not commendable wish-thinking caused us, particularly mother, to go on fighting a lost battle. She tried to save as much as could be saved and got so engrossed in business activities, that the sure and plentiful signs of the coming disaster went unnoticed and unheeded. Then it was too late.

Had we then known what was waiting for us, we could have found a way out. We would have thrown away all the material things we tried so hard to save and done it willingly, but at the time it didn't seem sensible. The refugees from Poland who had already lost their businesses, used to tell us that in such times fortunes and factories were like a millstone round the neck of a drowning man, swimming for his life and urged us to devote our energies to securing a visa rather than building foundations on

a volcano that was bound to explode. So many people lost their lives clinging to their wealth, while believing they would be saved by it.

Then came the days of mass arrests. People got arrested on different charges, mostly failure to pay taxes sometimes they disappeared without any explicable reason. One never knew lying down at night, whether one would get up in the morning. We lost our flat. We were told to leave within 24 hours. You can imagine what a job it was. We had nowhere to go. If we had had the sense and the moral strength to leave the furniture and heavy things behind, we would have saved ourselves a lot of trouble and health. We lost it afterwards in any case. To sell anything was very difficult. Everything was ridiculously cheap. One was attached to every detail, every piece of furniture by the memories they held. One had the feeling that it would be easier to set fire to it all rather than give it away at the offered prices. And setting fire to it would certainly have been the most sensible thing to do, as future experience showed us.

You can imagine how difficult it was. Mother had to endure not only her separation from her family in England, but the hardships, dangers, disappointments, and humiliations of the social comedown. All former friends turning away, not wishing to associate with us. It was all the harder because those who suffered were exactly who had never suffered before. They were taken by surprise over and over again by misfortunes, which came down upon us in a cruel but logical sequence. We failed to own up and notice them, not because there was lack of omens, but merely because we refused to think clearly when thinking that way led to such unpleasant conclusions.

Time wore on and conditions became more and more difficult. Mother lived in continuous fear and worry. You know mother's nature, she is endowed with the ability of worrying when there is no good reason for it, so you can imagine how she worried when she had so much to worry about. She made her life a living hell and we were forced to share in it. I shall finish this letter now and tell you more later, for I do not wish to burden Captain Stacey with too much correspondence. Please write and tell us how you experienced this war.

As ever

Verbatim text of a letter written by Joseph to his father's brother, Mordechai (Max), who left Lithuania in 1938 and spent the war in England

Val

Mara & Alik

Irena

1941 m. liepos 19 d., šeštadienis
Pagaliau geros naujienos! Anksti šryt suskambo durų skambutis. Abidvi su mama pašokome ant kojų "Jurgis", - sušuko ji, o aš - "Aliukas". Dėkte nulėkėm į balkoną ir paąvelgusios žemyn pamatėme šviesios garbanotos galvutės pakaušį. Aliukas sugrįžo - koks džiaugsmas! Puolėme jo apkabinti, bet jis mus atstūmė. Metodiškai perėjo per visą butą. Jis nepaklausė apie tėtį, bet su kiekvienu kambariu, kurį rado tuščią, jo veidas vis niukėsi. Leidome jam užbaigti patikrą, laukėme, kol jis užduos klausimą, bet jis nepaklausė. Ir vis dėlto jis žino - vargšelis.

1941 m. liepos 20 d., sekmadienis
Aliukas šiandien jau panašesnis į save - šnekus ir meiliai švelnus. Papasakojo mums daugiau. Stovykla papuolė į artilerijos ugnį, o jie gelbėdamiesi išbėgo degančiais laiptais vilkėdami tik prišamomis. Tada jiems reikėjo pereiti mūsų lauką - nestikėtina - kaip filme. Pasiekė mišką, bet po 3 dienų eidami pataikė tiesiai pas vokiečių kariuomenę. Vaikus išrikiavo, berniukams žydams buvo liepta žengti žingsnis į priekį. Kiti taip ir padarė. Bet tik ne mano gudrusis broliukas - jis nepajudinamai stovėjo vietoje... ir, žinoma, išsisuko. Darmer, jis gimė šviesiais plaukais ir mėlynomis akimis. Jei jo vietoje būčiau buvus aš ....

1941 m. liepos 23 d., trečiadienis
Kokia didelė dilema. Geta privalome būti iki šio mėnesio pabaigos, bet ponas Posneris mums ką tik pasiūlė alternatyvą. Jis vadovauja gamyklai kaime. Jam leidžiama kartu pasiimti šeimą, bet tokios neturi, ir nori, kad mano mama už jo ištekėtų. Bet kas bus, jei sugrįš tėtis? Kaip jis mus suras? Ką jis pagalvos? Mama labai bijo gyventi gete, bet tai gali būti išeitis. Kalbėmės jau kelias valandas ir nė viena nežinome atsakymo - galų gale tik ji gali nuspręsti.

1941 m. liepos 27 d., sekmadienis
Kraunamės daiktus - košmaras - ką pasiimti, ką palikti? Galime pasiimti tik tiek, kiek panešime. Aš nuvešiau daugumą mūsų knygų savo ne žydams draugams, kad pasaugotų, bet ką daryti su vadovėliais? Ar man jų reikės? Mūsų kaimynas vokiečių ponas Fuchsas sako, kad pasiilgs mūsų bibliotekos kaip ir mūsų pačių, bet jam palengvėjo, kad mes išvykstame.

Margarita (Mara) Štromaitė
Margaret (Mara) Kagan (née Shtrom)
1924–2011

Jis nerimauja, kad bus išsiųstas į frontą dar prieš mums saugiai apsigyvenant gete. Jis mano, kad pasirinkome teisingai. Tikuos, jis teisus.

1941 m. rugpjūčio 11 d., pirmadienis
Pagaliau įsikūrėme, bet per kokias grūntynes. Visi pešasi dėl geresnės vietos, o mes nesame geriausi kovotojai. Atsidūrėme dviejų kambarių bute Varnių gatvėje. Pastatas dar nebaigtas statyti, bet bent jau naujas. Dauguma pastatų aplinkui - senos griuvenos, kai kurie - ne daugiau nei lūšnelės. Mes gavome vieną kambarį, kita šeima - kita. Tik mama, Aliukas ir aš, o Sofija su draugais šalia - taip bus geriausia visų sveikatai. Mūsų kambarys kaip baldų parduotuvė - grindys vos matosi. Šildymo nėra, bet vargu, ar tai problema tokiu oru. Mama nerimauja, kas bus, kai ateis žiema. Netikiu, kad čia būsime taip ilgai.

1941 m. rugpjūčio 18 d., pirmadienis
Nesuvokiama, kad gyvenimas gali taip greitai pasikeisti. Spygliuotos vielos tvora baigta. Geto vartai užrakinti, o mes spąstuose. Gyvename susiglaude su tokia aibe žmonių daugumos kurių prieš 2 mėnesius net nebūčiau sutikęs. Visi privalo dirbti - man daugiau jokio mokymosi. Negaliu patikėti, kad sugaišau tiek laiko ruošdamasi egzaminams, kurių nereikės laikyti. Darbai daugiausia žemos kvalifikacijos darbininkams, tačiau šiandien buvo kviečiami išsilavinę jauni vyrai suformuoti elitinę brigadą raštvedybos darbuotojų. Dirbs patalpos viduje ir gaus valgyti tris kartus per dieną. Mano pusbrolis Voldemaras nuėjo užsiregistruoti, bet atvyko per vėlai. Jie norėjo 500, o jis buvo 539-as eilėje, paėmė 534. Valdas eina iš proto - manė, kad tai jam bus šansas išvengti sunkių darbų brigadų. Reiškia, jam teks susipurvinti rankas. Visiems mums teks išmokti, kaip išgyventi šioje vietoje.

1941 m. rugpjūčio 21 d., ketvirtadienis
Pagaliau išgirdome žodelį nuo tėčio. Mus aplankė žmogus, matęs tėtį 7X forte. Šis visko sprendžiant, tėčio būklė buvo prasta, bet šis žmogus davė jam vandens ir valandėlę pasikalbėjo su juo. Tėtis paprašė perduoti mums žinutę, kad jis dar gyvas, ir paprašė kaip nors pagelbėti šiam nepažįstamajam. Mama atidavė jam vieną iš savo brangių papuošalų. Nesu visiškai tikra, ar patikėjau juo, ar ne, bet vis tiek greitai viskas bus konfiskuota. Ji tiesiog labai džiaugiasi išgirdusi, kad tėtis vis dar gyvas.

Saturday July 19th, 1941

At last some good news! Early this morning the doorbell rang. Mama and I both leapt to our feet. "George" she cried - I yelled "Alik". We rushed to the balcony and looked down to see the top of a little blond curly head. Alik is back - what a joy! We fell on him but he shrugged us off. He went methodically through the flat. He didn't ask about Papa, but with each room he found empty, his face darkened. We let him complete his search, we waited for him to ask the question - but he never did. He knows though - poor love.

Sunday July 20th, 1941

Alik is more himself today - chatty and affectionate. He told us more details. The camp was hit by artillery fire, and they escaped in their pyjamas, down a burning staircase. Then they had to cross the battlefield - unbelievable - like a film. They made it into the forest but 3 days later they walked slap bang into a platoon of German soldiers. The kids were lined up and the Jewish boys told to step forward. The others did as they were told. Not my clever little brother - he stood his ground... and got away with it of course. Luckily he was the one born with blond hair and blue eyes. If it had been me....

Wednesday July 23rd, 1941

What a dilemma. We have to be in the ghetto by the end of the month - but Mr Posner has just given us a choice. He has a job managing a factory in the countryside. He's allowed to take his family, but he hasn't got one, and he wants Mama to marry him. But what will happen if Papa comes back? How will he find us? What will he think? Ma dreads living in the ghetto but this could be a way out. We've discussed it for hours now and neither of us knows the answer - in the end only she can decide.

Sunday July 27th, 1941

We're packing. It's a nightmare - what to take, what to leave? There is only so much we can carry. I've taken most of our books to non Jewish friends for them to store - but what about my school books? Will I need them? Our German neighbour, Herr Fuchs, says he's going to miss our library as much as he'll miss us - but he's relieved we're going. He's worried that he might be posted to the front before we are safe in

the ghetto. He thinks we've made the right choice - I hope he's right.

Monday August 11th, 1941

We are settled at last, but what a struggle. Everyone is fighting over the best places - we aren't the best fighters. We've landed in a two room flat in Varniu Street - it's an unfinished building, but at least it's new. Most of the houses round here are ramshackle old places - some no more than slums. We've got one room - another family the other. Just Mama, Alik and I - Sophie is with friends nearby - which is best for everyone's sanity. Our room is like a furniture shop - you can barely see the floor. There's no heating but that's hardly a problem in this weather. Ma is worried about how we'll cope when winter comes. I can't believe we'll be here that long.

Monday August 18th, 1941

Unfathomable that life can change so fast. The barbed wire fence is complete. The ghetto gates are locked and we are trapped inside. We are living cheek to cheek with such an array of people - most of whom I would never have even met 2 months ago. Everyone must work - no more school for me. I can't believe I wasted so much time studying for exams I won't have to take. Most of the work is labouring, but there was a call today for educated young men to form an elite brigade of clerical workers. The work is indoors and they get fed three meals a day. My cousin Valdemar went to sign up but he was late arriving. They wanted 500 - he was number 539 in the queue. They only took 534. Val is distraught - he thought it was going to be his chance to escape the hard labour brigades. It means he's going to have to get his hands dirty. We are all going to have to learn new ways to get by in this place.

Thursday August 21st, 1941

At last word we've had word from Papa. We had a visitor who saw Pa at the IXth fort. Apparently he was in poor shape - but this man gave him some water and spoke to him for a while. Pa asked him to pass a message to us to say he was coping, and asked us to offer some help to this stranger. Mama gave him a piece of her jewellery. I'm not entirely sure if I trusted him or not, but it will all be confiscated soon anyway. She is just overjoyed to hear Papa is still alive.

Didžioji akcija

Nuo čia man ir prasideda – spalio 28-ąją – kaskart. Tai diena, kai likimas nulemiamas spragtelėjus pirštu. Šis gestas išryškina gyvybės trapumą. Mano gyvenimas prasidėjo 1965 metų spalio 28 dieną. Jei būčiau gimęs bet kurią kitą metų dieną, man galbūt nereikėtų pasakoti šios istorijos.

1941 m. spalio 28 d. visi Kauno geto gyventojai atsikelia prieš aušrą. Tiesą sakant, dauguma jų nemiegojo. Jie pasipila iš namų nenatūralioje ir iškilmingoje tyloje, kai kurie nešini žvakėmis

keliui pasišviesti, apgaubti savo išskvepiamo oro rūko stingdančiame nakties šaltyje. Ar taryt snigo? Negaliu jums pasakyti.

Atminties kaprizai vėlesniais gyvenime jai tapo

kone apsidėmu. Štai pavyzdys. Mano tėvas prisimena sniegą, kaip ir dėdė Solis; o mamos ir dėdės Val prisiminimuose – tik šaltis ir tamsa. Istorijos iš skirtingų lūpų dažnai pasuka skirtingais keliais, įgauna skirtingas formas skirtinguose prisiminimuose, bet tik ne ši istorija. Tiek daug kartų girdėjau ją pasakojant iš tiekos daugybės žmonių, ir vis tik ji lyg bendras ir išmoktas tekstas. Vienintelis skirtumas – snigo ar ne.

Išvakarėse paskelbtame įsakyme buvo reikalaujama, kad visi geto gyventojai 6 val. ryto susirinktų Demokratų aikštėje. Vyks surašymas, gyventojai bus suskirstyti į dirbančius ir nedirbančius. Dirbantys gaus didesnį maisto davinį, o nedirbantiems – paliekamas esamas maitinimas. Mažai kas tiki, kad tai tikroji užmačia.

Seniūnų taryboje vyko intensyvios diskusijos apie tai, ar skelbti šiuos pranešimus ir taip tap-

ti šio žaidimo bendrininku, ar ne. Bet vokiečių įsakyme pranešama, kad visi, pasilikę namuose, bus nušauti. Vyresnieji kreipėsi patarimo į rabiną Šapiro, kuris visą naktį sėdėjo ir svarstė šią dilemą, studijuodamas šventąsias knygas. Galiausiai jis nutarė, kad būtų geriau paklusti, jei tai reikštų galimybę išgelbėti gyvybes.

Taigi, tamsoje iš visų geto kampelių atplūsta ši nenoriai besiritanti žmonių banga. Prie kiekvienos gatvės kampo ji įgauna jėgos, nusinešdama lėtuosius, susirinkdama atsilikusius. Jie susirenka aikštėje, kaip nurodyta, išsirikiuoja kolonomis pagal darbo vietą. Jie stovi ir laukia, kol lėtai aplinkui išaušta šaltoji diena. Tik 9 val. ryto atvyksta Rauka. Jis įsitaiso ant pakylės, o kolonos varomos pro jį. Jis mosteli ranka – į kairę arba į dešinę. Kartais į tą pačią pusę buvo numojuojamos ištisos šeimos, kartais šeima išsiskirdavo linktelėjus galva ir spragtelėjus pirštu. Tik po geros valandos priešais Rauką atsistoja Juozas. Savo rankose jis laiko Jordano pažymėjimą. Tai nėra saugumo garantas, bet tai yra viskas, ką jis turi, ir jis pamojuoja juo viltingai. Jis ir Motina pasiunčiami į dešinę, tačiau vis dar neaišku, kuri pusė yra „gera“, o kuri „bloga“. Prabėgus kelioms valandoms tampa akivaizdu, kad dauguma pagyvenusių ir nedarbingų žmonių siunčiami į kairę. Panašu, kad Juozui dar kartą nuskilo.

Kai vėlyvą popietę ateina Maros eilė, ši diena jau regis išsitęsusi iki amžinybės. Kai stovi ir lauki, sušalus, alkana ir sumišus, gaudydama per minią nuvilnijančius gandus bei spėliojimus, laikas beveik sustoja. Vis tik dabar priešais ją – Rauka. Jo akys praslysta jos veido paviršiumi, nieko neatskleisdamos. Jos kūnas barška nuo šalčio, širdis daužosi... Jis mosteli pirštu jai į dešinę.

Ji pasisuka eiti, bet mama ir mažasis Aliukas neseka paskui ją – jie nukreipiami į kitą pusę. Ji svyruoja, ar apsigręžti, ar prisijungti prie jų?

The Big Action

books. Finally he decreed that it would be better to comply, if it meant there was a chance that lives might be saved.

Now in the darkness, from all corners of the ghetto, flows this reluctant rolling wave of people. At every street corner it gathers force, sweeping up the slow, gathering in the stragglers. They assemble in the square as instructed, in columns according to their work details. They stand and they wait as the cold day breaks slowly around them. It is not until 9am that Rauca arrives. He installs himself on a mound and the columns are herded past him. He gestures with one hand – to the left or to the right. Sometimes whole families waved to the same side, sometimes a family divided with a nod and a flick of the finger. After only an hour, Joseph finds himself standing before Rauca. He holds up his Jordan Pass. It is no guarantee of safety but it is all he has, and he brandishes it in hope. He and Mother are sent to the right – but it is still unclear which side is the ‘good’ and which the ‘bad’. As hours pass it becomes evident that the majority of the elderly and infirm are being sent to the left. Joseph’s luck seems to have held once more.

By the time Mara’s turn arrives, late in the afternoon, this day has already stretched into a seeming eternity. To stand and to wait, cold, hungry, and bewildered – grasping at rumour and conjecture as it ripples through the crowd – brings time to a near standstill. Yet now Rauca is before her. His eyes skid across the surface of her face, revealing nothing. Her body jangles, heart hammering... He waves her to the right.

She turns to go, but her Mother and little Alik

This is where it starts for me – October 28th – every time. This day when destiny is determined by the flick of a finger. In this gesture the fragility of life comes sharply into focus. My life began on October 28th, 1965. Had I been born on any other day of the year I may not have needed to tell this story.

On the 28th of October 1941, the entire population of the Kaunas ghetto rises before dawn. In truth, most have not slept. They pour from their houses in an unnatural and solemn silence, some carrying candles to light their way, shrouded by the mist of their breath on the freezing night air. Was it snowing that morning? I can’t tell you.

The vagaries of memory became almost an obsession for her in later life. Here is a case in point. My father remembers snow, as does my uncle Solly; my mother and uncle Val only remember the cold and the dark. Stories often take different paths in different mouths, different shapes in different memories, but not this one. I’ve heard it told so many times, by so many people, and yet it is like a shared and learned text. The only variance – whether it snowed or not.

An order, posted the day before, has demanded that all ghetto inhabitants assemble at 6am in the Square of the Democrats. A census is to take place, and the population is to be divided into workers, and non-workers. Workers will receive a greater food allocation; non-workers will remain on current rations. Few believe this is the true intent. There was intense debate within the Aeltestenrat about whether or not to post these notices, and so become complicit in this game, yet the German announcement stated that anyone remaining in their houses would be shot. The elders sought the opinion of Rabbi Shapiro, who sat all night considering the dilemma in light of the teachings of the holy

Ir tada, tą akimirką, kai laikas, regis, sustingo, pasigirsta vyro balsas. „Šios moters nereikėtų siųsti kairėn. Ženia Štromienė yra pagrindinė narė brigados, kuri gamina maistą šimtams vokiečių.“ Nė nežvilgtelėjęs, tik antrą kartą mostelėjęs ranka, Rauka nukreipia ją į dešinę, ir ji – jau stovi šalia Maros. Aliukas kažkaip praslysta ir atsistoja šalia jų.

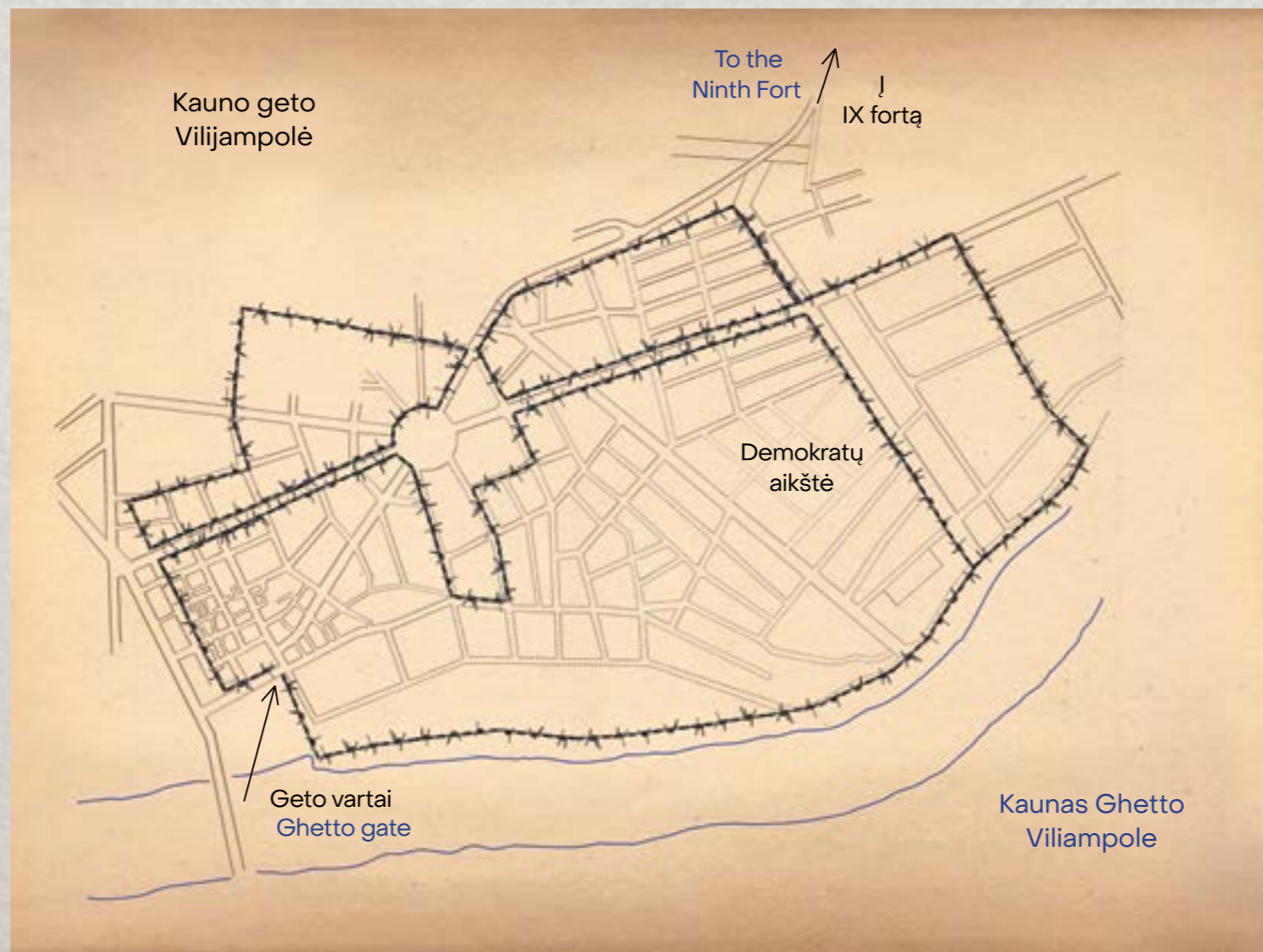
Dabar ateina Maros tetos Doros eilė. Jos vyras Aidikas į aikštę atėjo tiesiai po naktinės pamainos oro uoste. Naktinis darbas padarė savo; Aidikas atrodo nebetinkamas niekam. Rauka iškart jiems ir jų mažajam sūnui Muliai mosteli pirštu į kairę. Jie pasitraukia į šalį, bet Dora nejuda iš vietos ir paprastai bei mandagiai gera vokiečių kalba klausia: „Wieso dahin?“ („Kodėl ten?“). Jis mosteli į dešinę ir tęsia toliau. Tik du žodžiai.

Tie, kurie dešinėje, yra priversti valandų valandas stovėti aikštėje. Jie gali tik stebėti, kaip lietuviai prižiūrėtojai apsupa į kairę pasiųstus žmones ir nedideliais būriais varo juos per tiltą į mažąjį getą. Sutemus pagaliau leidžiama grįžti į namus. Aikštė ištuštėja – beveik. Keliolika, išgyvenusių atrankos procesą, neišgyveno dvylikos valandų stovėjimo aikštėje, jų kūnai pasilieka ant žemės.

Sugrįžus į kadais perpildytus namus įsiplieskia diskusijos apie tai, kas laukia tūkstančių žmonių, kurių čia nebėra. Ar mažasis getas bus aneksuotas? Ar bus deportacija? Ženia nepalaužiama: „Jie bus išsiųsti mirti.“ Kiti jai prieštarauja: „Kam tu skleidži paniką, taip žiauriai meluodama?“ – klausia jie. – „Kaip tik dėl tokių kaip tu šis getas sugrius, o kartu su savimi jūs nusitempsite ir mus visus“. Ir tai moteris, kurios vardas man buvo duotas – Jivgenija, Eugenija, Ženia, Dženė,

Dženė – moteris, kuri visada bijojo blogiausio. Ar mano amžinas optimizmas yra gyvenimo lengvais laikais rezultatas? Galbūt taip ir manyčiau, jeigu ne mano mama, jos dukra, tą dieną stovėjusi šalia ir mačiusi tiek daug siaubo. Nepaisant to, ji niekada neprarado vilties.

Daugiausia pasakojimų apie tą naktį mini raudas, kilusias 4 val. ryto, kuomet buvusiuosius didžiajame gete pažadino iš mažojo geto išvažiuojančių sunkvežimių garsai. Raudojų nuskubėjęs prie spygliuotos vielos tvoros ir sunkvežimių šviesose išvydę begalinę koloną žmonių, varomų IX forto link. Žmonių srautą sudarė veik 10000 ir jis nyslūgo tik vėlai ryte. Tai nebuvo deportacija. Visi jie buvo negyvi dienai dar nepasibaigus.

do not follow – they are sent to the other side. She falters, should she turn back, can she re-join them? And then, in this frozen moment, a man speaks out. “You must not send this woman to the left. Zhenia Shtrom is a key member of a brigade that cooks meals for hundreds of Germans.” Without a second glance, but with a second wave of his hand, Rauca re-directs her to the right and she is at Mara’s side. Alik somehow slips by to stand beside them.

Now comes the turn of Mara’s Aunt Dora. Her husband Aidik has worked the nightshift at the airport and come straight to the square. The night’s work has taken its toll; he looks fit for nothing. Rauca immediately waves them and

their young son Mulia to the left. Others step aside but she holds her ground and simply and politely asks him, in good German: “Wieso dahin?” Why there? He gestures to the right and moves on. Just two words.

Those on the right are forced to remain standing, hour upon hour, in the square. They can only watch as the Lithuanian guards surround those sent to the left, corral them with blows, and drive them over the bridge into the small ghetto. As dusk falls they are finally allowed to return to their homes. The square empties – almost. Some who survived the selection process have not survived the twelve hours standing in the square, and their bodies remain on the ground.

Back in once crowded houses, debate rages about the fate of the missing thousands. Will the small ghetto be annexed? Is there to be a deportation? Zhenia is adamant, “They will be sent to their deaths.” Others round on her, “Why are you spreading panic with such vicious lies?” they demand. “It is people like you that will be the downfall of this ghetto, and you will take us all down with you.”

And this is the woman, whose name I was given – Yvgenia, Eugenia, Zhenia, Jenny, Jen – this woman who always feared the worst. Is my eternal optimism a result of a life lived in blessed times? I might believe that, were it not for the fact that my mother, her daughter who stood beside her on that day, witnessed so many scenes of horror and never lost her sense of hope.

Most accounts of that night tell of the wailing that arose at 4am as those in the big ghetto were woken by the sounds of lorries leaving the small ghetto. The cries came from those who rushed to the barbed wire fence, and saw in the lights of the lorries, the endless column of people being marched in the direction of the IXth Fort. The stream of people numbered almost 10,000 and flowed late into the morning. This was no deportation. All were dead before night fell.

Ženia Štromienė
Zhenia Shtrom
1903–1944

Margarita Štromaitė
1941

1942 m. sausio 16 d., penktadienis

Naujienos! Man nebereiks kasti bulvių. Turiu naują darbą geto dirbtuvėse - brigadoje, tiekiančioje kojines vokiečių frontui. Mums atsiunčiami didžiuliai nešvarių kojinių ryšuliai. Jie išplaunami, o po to sudeliojami poromis. Tai mano darbas - poravimas! Darbai, kad šiame etape kvapo beveik nebelpa. Poros siunčiamos į kitą konvejerio galą, kad būtų suadytos ir išlygintos. Mira Kagan atsakinga už adymą. Kiekvieną dieną ji ateina šturmuodama ir šaukdama ant poravimo merginų, nes mes jai atsivertėme nesutampantią porą. Mums mažiausiai rūpi, kad kažkoks vokiečių kareivis turės mūvėti nederantią kojinę, tačiau ji neperkalbama, darbas turi būti atliktas tobulai. Man jos šiek tiek gaila. Visą laiką ji kalba apie savo nuostabų sūnų. Šiandien ji man parodė jo nuotrauką, ir jis tikrai gana negražus - žemas, žvairiaakis, tačiau jai jis yra princas.

1942 m. vasario 26 d., trečiadienis

Vis sunkiau ir sunkiau gauti rūkalų mamai - netgi mairais su maisto daiviniu. Neįstengiam sukaupti jo atsargų, bet juk taip sunku su ja, kai kraustosi iš proto dėl tų cigarečių. Kartais geriau pabadauti, kad būtų ramu bent trumpam. Mama visą laiką įsitempusi. Ji negali miegoti, nes pelės lipa pas ją su lova ir ji prabunda apimta isterijos. Mūsų lovoj pelių nėra, tad siūlau jai susikeisti. Kelias naktis tai veikia, bet paskui ir vėl ji prabunda klykdama vidury naktų ir turime atsikeisti. Dabar gyvename nuolatiniame lovų keitimose karuseleje, lenktyniaudami su pelėmis, mėgindami bent žingsniu jas aplenkti.

1942 m. vasario 9 d., pirmadienis

Aš grūmiuosiu su savimi. Naujajame darbe kas savaitę gaunu papildomą riekelę duonos. Taip norisi ją patausoti, kad galėčiau pasidalinti su mama ir Aliuku - žinau, jie alkani kaip ir aš, - bet tiesiog neįstengiu. Pradedu vedina geriausių ketinimų, bet tada nusprendžiu atsikąsti mažytį kasmeliuką, paskui dar vieną ir ... bereginti nieko nebelpa. Aš vis dar alkana. Jie negauna papildomo maisto. Man graūžia kaltė. Vėik būtų kone geriau išvis negauti papildomo maisto daivinio.

1942 m. vasario 15 d., sekmadienis

Mūsų angelas sargas šiandien aplankė mus. Ne skrisdamas aukšniais sparnais, bet tempdamas sunkias roges per sniegą. Mums buvo taip baisiai

šalta. Jau ilgiau nei savaitę laikosi minus 20 šalčio ir, nors dabar turime degiklį, mums nebelpa ką deginti. Pamaniau, kad vaidenasi, kai pažvelgusi pro langą pamaciau mūsų senelį su rogėmis, prikrautomis Malkų. Įšpuoliau laukan jo pasitikti ir apibariau, kad vienas pats velka roges, o jis tik nusišypsojo man savo žibantiomis mėlynomis akimis. Maiše jis turėjo dar vertingesnę brangenybę. Odos batų padams - tiek, kad užteks užlopyti visas mūsų batų skylės. Galvosiu apie jį kaskart, kai sausomis kojomis eisiu per sniegą. Jis tik paprašė, kad nieko nepasakotume kitiems giminaičiams. Jis žino, ką jie galvoja apie mamą. Jie niekada jai neatleis už tai, kad paliko jį ir nesvarbu, kad sugrįžo. Jis girdi, ką jie kalba, ir net nesigimčija, bet sako: "Argi tai svarbu, jei mūsų Turgis ją myli?" Taip myliu jį už šiuos žodžius.

1942 m. vasario 16 d., pirmadienis

Vėlio! Radau išertį: nutariau, kad vieną savaitę suvalgyčiau visą duoną, o kitą savaitę visą ją pataupysiu ir parnešiu namo nepaliesdama. Šiandien parsinešusi visą gabalą, atidaviau mamai ir Aliukui. Jie taip džiaugėsi, bet aš buvau laimingesnė, nes pagaliau man pavyko išsaugoti duonos jiems. Kitą savaitę suvalgyčiau visą - iškart - ir net nesijausiu kaita. Pirmą kartą per kelias savaites matau besišypsančią mamą. Prisimenu, kai buvau maža, taip dažnai verkdavau, o mama su tėčiu kalbėdavo prancūziškai, kad nesuprasčiau. Vienintelė fraazė, kurią suprasdavau, buvo *Arete, elle va pleurer* ("dėiūkis, ji ims verkti"). Dabar ji yra ta, kuri verkia visą laiką, o aš esu ta, kuri nori, kad ji liautųsi.

1942 m. vasario 18 d., trečiadienis

Kas per diena. Netrukus po 12.00 buvau pasiųsta su pavedimu, todėl išėjau pirma laiko pietų. Maniau, pasiseks. Gal gausiu kokią bulvę, plūduriuojančią drumalimame vandenyje, čia laikomą "sriubą". Tai buvo kvaila mintis, bet alkis priverčia daryti kvailystes. Kaip tik tuo momentu koridoriumi ėjo Miuleris. Pamatęs mane jis pašėlo. "Kaip tu drįsti kenkti mano disciplinai? Mano getas, - rėkia. "MANO getas bus kaip tobula mažytė papuošalų dėžutė. Vėiks sklandžiai kaip laikrodžio mechanizmas". Įsties, jis - tikras beprotis. Kaip bausmę atemančius du sekmadienius turėsiu dirbti aerodrome. Tikuos, kad užteks jėgų išgyventi tas dvi dienas - daug kam nepavyksta.

Mara ir senelis
Maksimas Maksimovičius
1930

Mara ir Ženia
1938

Tiluba ikj. 1936. 18. 1d.
Forma Nr. 63

Eiles Nr. 3112	Pavardė Kaganas	pasoblianko Nr.
Gyvena- moji vieta:	Vardas Jonas, Berniškio g.	
	Valstius Kaune	
Gimimo data ir mėnuo	1915. VI. 6 d.	
Gimimo vieta:	Užulnis	
	Valstius	

Linens, lygės, Ypatigūs
Dada, kėmės
Tamsūs
Kopija tikra
KAZIMIRO NAJZDINSKIO
VALSTYBĖS ARCHYVUI
© Kauno regioninis valstybės archyvas

Mira Kaganienė apie 1930

Friday January 16th, 1942

News! No more digging potatoes for me. I have a new job in the ghetto workshops - on a brigade supplying socks to the German front. We get sent huge bales of filthy socks. They are washed and then made into pairs. That's my job - pairing! Luckily by then the smell is mostly gone. The pairs are sent to the other end of the line for darning and ironing. Mira Kagan is in charge of the darning. Every day she comes storming and yelling at the pairing girls because we have sent her non-matching pairs. We couldn't care less about a German soldier having to wear mismatched socks - but she is adamant that the job must be done perfectly. I feel a little sorry for her. She talks all the time about her wonderful son. Today she showed me a photograph of him and he is really rather ugly - short, with a squint in his eye - but to her he is a prince.

Wednesday January 26th, 1942

It is getting more and more difficult to get smokes for Mother - even against the food rations. We cannot spare them but it is so difficult to cope with her when she is crazy for cigarettes. Sometimes it is better to be hungry and have some peace. She is stressed the whole time. She cannot sleep because the mice get into her bed and she wakes hysterical. There are no mice in our bed so I offer to swap with her. It works for a few nights but then she wakes screaming again in the middle of the night and we have to swap back. Now we live in a merry-go-round of bed swapping, trying to stay one step ahead of the mice.

Monday February 9th, 1942

I'm struggling. In my new job I get an extra piece of bread each week. I want so much to save it to share with Mama and Alik - I know they are as hungry as I am - but I just can't do it. I start with best intentions but then I decide to have a tiny little bite and then I have another and before I know it... it is all gone. I am still hungry. They have no extra food. I am riddled with guilt. It would almost be better not to have the extra rations.

Sunday February 15th, 1942

Our guardian angel came today. Not flying on golden wings but dragging a heavy sledge through the snow. We've been so terribly cold. It's been

20 below zero for more than a week and although we have a burner now we have nothing left to burn. I thought I was seeing things when I looked out of the window and saw my grandfather with a sledge laden down with wood. I dashed out to meet him and told him off for dragging the sledge on his own but he just smiled at me with his twinkly blue eyes. In his bag he had even more precious treasure. Leather for the soles of our shoes - enough to cover all the holes. I'll think of him everytime I walk out into the snow with dry feet. He asked only that we don't tell the rest of the family. He knows how they feel about Mama. He listens to all their criticisms of her and he doesn't even disagree. But he says "What does it matter if our George loves her?" I love him so much for saying that.

Monday February 16th, 1942

Hurray! I have a solution to the problem of the extra rations. I have decided that one week I will eat all the bread, and the next week I will save it all and bring it home untouched. Today I brought home the whole chunk and gave it to Mama and Alik. They were so happy - but I was happier because I managed at last to save it for them. Next week I will eat it all - straight away - and I won't even feel guilty. It's the first time I have seen Mama smile for weeks. I remember how - when I was younger - I used to cry so much and she and Pa would speak in French so I didn't understand. The one phrase I understood was "Arrete - elle va pleurer" "Stop, she'll start crying". Now it is she who cries all the time and I am the one who wishes she would stop.

Wednesday February 18th, 1942

What a day. I was sent to run an errand shortly after 12 so I crept in early for my lunch. I thought I may be lucky. Maybe get a potato floating in the murky water that passes for 'soup'. It was stupid - but hunger makes you do stupid things. Muller was walking down the corridor at that very moment. He sees me and goes crazy. "How dare you undermine my discipline? My Ghetto" he screams, "MY Ghetto is going to be like a perfect little jewellery box. It will run like clockwork." He really is truly mad. As punishment - I am to work for the next two Sundays at the airfield. I hope I'll have the strength to make it through those two days - many do not.

Brusas sugrįžo

Juozapo gyvenimas už spygliuotos vielos nusistovi ir tampa savotiškai normaliu toli gražu ne normaliam pasauliui. Neturėdamas jokios apsaugos, išduotos geto elitui, prie kurio jis nusprendė neprisijungti, jis neišvengė sunkaus triūso darbo brigadoje aerodrome. Tačiau kas kelias dienas jis nusimeta geto odą ir išsprūsta į prieglobstį Bronės ūkyje, kuriame gausybė maisto bei malonumų. Jei ne Motina, išvis nereikėtų grįžti.

Tada pradeda sklisti gandai. Kažkoks vokiečių pareigūnas teiraujasi apie jį. Iš to, kas pasakojama, galima suprasti, kad tai keistas tipas. Jis vilki vermachto uniformą, bet nepanašus į kariškį, ir uniforma atrodo keliais dydžiais jam per didelė. Užuoat pareiškęs savo akivaizdžią viršenybę – nužygiavęs į geto administraciją su palyda ir pareikalavęs žinių apie Juozapo Kagano buvimo vietą – šis žmogus pasirodo vienas. Jį matę svirduliuojantį ant seno dviračio tarp darbo brigadų, šioms grįžtant į getą, ir klausinėjantį, kur galėtų rasti Juozapą. Jei Juozapas sunerimęs dėl šių pranešimų, tai jo motina dvigubai tiek. Anot jos, akivaizdu, kad šitaip tyčia nepaisydamas jų saugumo, jis pats sau išsikasė duobę, o valstietė mergaitė jį išdavė. Juozas tvirtai įsitikinęs, kad gali pasitikėti Brone. Galiausiai jis gauna raštelį. Paslaptis išaiškėja. Bronė išteisinama. Raštelis nuo Johaneso Brusos.

Juozapas susipažino su Johannesu ir Vera Brusa 1939-aisiais, kai Lietuva jau buvo sovietų šešėlyje, bet dar nebuvo pakliuvusi po jų padu. Nutrūkus žaliavų tiekimui iš Vokietijos ir Anglijos, fabrikas nebegalėjo įsigyti pakaitinių geležčių gyvybiškai svarbiam įrengimui – apkarpyimo mašinos. Neturint aštrių geležčių iškilo pavojus audinio kokybei, o kartu ir pačios šeimos gyvenimo kokybei. Juozapas nujautė, kad turi būti žmogus, galintis pagalbą geležtes Kaune, bet tai nebuvo paprastas darbas; geležtes buvo sudėtingos spiralės ir reikėjo ne

tik įgūdžių, bet ir išradingumo, norint jas pagalbinti. Paieškos jį atvedė į nedidelę dirbtuvėlę, kuriai vadovavo mažakalbis keistos išvaizdos vyras, aistringas aštraus plieno ir problemų išsprendimo mėgėjas. Jis pamanė, kad rado tą, kurio ieškojo. Tuomet Brusos ieškojo Juozapas.

Kaip jis pasakytų, Johannesas Brusas aistringai sprendė problemas, bet jo žmona Vera aštrą jautė Juozapui. Jis turėjo polinkį perdėti, ar net pasakoti visišką prasimanymą, bet tai yra viena sritis, kur, ko gero, galime jo žodžius priimti kaip faktą. Jo neįtikėtinas gebėjimas visą gyvenimą apžavėti moteris – tą liudija devyniolikametė meilužė, raudanti prie jo patalo, kai jis mirė sulaukęs septyniasdešimt devynerių – jau tuomet buvo pačiame smarkume. Šiuo konkrečiu atveju Juozapas elgėsi garbingai ir jo santykių su Vera nevainikavo lytinis aktas. Ar Johannesas buvo dėkingas už tai, kad Juozapas manė nedera pasinaudoti tuo, kas akivaizdžiai siūloma? Juozapą, savo ruožtu, mūšis visada labiau žavėjo nei pergales paradas, o su Vera karas jau buvo laimėtas. Įtariu, kad būtent dėl to Veros dorovė liko nepažeista, o ne dėl to, kad būtų buvę atsižvelgta į Brusos santuokos šventumą.

Brusas buvo keistuolis; introvertas, rusiškai kalbantis etninis vokiečių, atsidavęs Jehovos liudytojas. Jo kūnas per mažas, galva per didelė, kurią gožė sunkūs juodi akiniai storais rėmeliais; jis neturėjo draugų. Juozui taip pat trūko draugų ir taip jie tapo keista trijule.

Ir tada, pačiame sovietų puolimo iš Rytų įkarštyje, Hitleris pirmą kartą asmeniškai įsiveržė į Juozapo gyvenimą iš Vakarų. Pagal Molotovo-Ribentropo sutarties slaptąjį priedą visi etniniai

Joseph at Gamyba 1940

Joseph's life behind the barbed wire settles into its own kind of normality in a far from normal world. Afforded none of the protection handed out to the ghetto elite he has chosen not to join, there is no escaping the hard labour of the work brigade at the airfield. But every few days he sheds the skin of the ghetto and slips away to the haven of Bronja's farm. If it were not for Mother, there would be no need to return at all.

Then rumours begin to circulate. A German officer is asking for him by name. By all accounts he cuts an odd figure. He wears the uniform of the Wehrmacht but he doesn't look like a military man, and his uniform appears to be several sizes too large. Rather than asserting his obvious authority – marching into the ghetto administration mob-handed, and demanding to know the whereabouts of Joseph Kagan – he appears alone. He is seen wobbling along on an old bicycle beside the work details as they return to the ghetto, asking where he can find Joseph. If Joseph is alarmed by these reports, his mother is doubly so. It is clear, she tells him, that his wilful disregard for their safety is coming home to roost and the peasant girl has betrayed him. Joseph is adamant that he can trust Bronja. Eventually he receives a note. The mystery is solved. Bronja is absolved. The note is from Johannes Bruss.

Joseph had met Johannes and Vera Bruss in '39, when Lithuania was under the shadow, but not yet under the heel of the Soviets. Cut off from German and English supplies, the factory could no longer source replacement blades for a vital piece of machinery – the cropping machine. Without sharp blades the quality of

Bruss is Back

the cloth was in jeopardy, and with it the quality of the family's very existence. Joseph felt there must be someone who could sharpen the blades locally but it was no straightforward job; the blades were complex spirals and it would take not only skill, but ingenuity, to hone them back to life. His search led him to a small workshop, run by a man of few words and strange appearance, with a passion for sharp steel and problem solving. He thought he might have his man. Back then it had been Joseph who had gone looking for Bruss.

As he would tell it, Johannes Bruss had a passion for problem solving, but his wife, Vera, had a passion for Joseph. Prone to exaggeration, if not outright invention, this is one area where we can probably take his word as fact. His uncanny lifelong ability to captivate women, evidenced by the 19 year old girlfriend sobbing at his deathbed when he passed away at the age of 79, was already in full sway. On this particular occasion, Joseph acted with honour, and his relationship with Vera remained unconsummated. Was Johannes grateful that Joseph saw fit not to take advantage of what was clearly on offer? For Joseph's part, he was always more bewitched by the battle than the victory parade, and with Vera the war was already won. I suspect that is what kept Vera's morality intact, rather than any regard for the sanctity of the Bruss marriage.

Bruss was an oddity; an introvert, a Russian speaking ethnic German, a devout Jehovah's Witness. His body too small, his head too big, dominated by heavy thick-rimmed black glasses; he had no friends. Joseph was also short on friends and they fell into a quirky threesome.

And then, in the midst of the Soviet assault from the East, Hitler made his first personal foray into Joseph's life from the West. A clause

vokiečiai turėjo būti gražinti į Vokietiją. Vokiečiai žinojo, kad vykdant invaziją jiems reikės kadrinių darbuotojų – rusų kalbą mokančių žmonių. 1940 metų pradžioje Brusui buvo teduotos vos kelios dienos prisistatyti į repatriacijos centrą. Laiko užteko tik susimesti į krepšį pačius svarbiausius daiktus ir jie išvyko, buvo gražinti „atgal“ į Vokietiją, kurios niekada nebuvo net regėję. Johannesas išsakė Juozapui paskutinį savo prašymą. „Jei tau pavyktų sutvarkyti mūsų reikalus, parduok namą, kiek nors uždirbk iš to, ką paliekame...“ – jis bejėgiškai gūžtelėjo pečiais, Vera supratingai nusišypsojo – ji tikėjo Juozapu.

Prabėgo dvejetas metelių ir štai Brusas sugrįžo; sekvestruotas į kariuomenę ir pasiūstas atgal į Lietuvos frontą tarnauti vokiečių karinėms pajėgoms. Jis vadovauja nedidelei geležies liejyklai, kuri yra netoli geto ribų ir gamina šaudmenis vokiečių karinėms pajėgoms. Juozapas slapta išsmunka iš savo darbo komandos ir suranda būdą patekti į liejyklą, kur Brusas jį pasveikina kaip seniai prarastą brolių. Lagaminai, kuriuos Juozapas su Birutės pagalba slapčia pergabeno per sieną, visoje šioje chaoso jūroje nepradingo ir kažkaip atsirado prie Brusio durų, o jo dėkingumą pranoksta tik nuostaba, kad Juozapui pavyko įvykdyti regis neįmanomą užduotį, kurią davė jam veikia apimtas neviltingas nei kažko tikėdamasis.

Jis nori padėti kuo tik gali: pinigais, maistu, drabužiais? Bet Juozo galvoje grandioziškesnis sumanymas. Jis nori, kad Johannesas Brusas paprašytų darbui liejykloje vergų darbininkų iš geto brigados. Brusas pasibaisėjęs. Jis bjaurisi vokiečių elgesiu su žydais, o štai dabar Juozapas prašo jo slapta susitarti dėl geto darbininkų išnaudojimo. „Juozapai, kaip tu gali manęs to prašyti? Tai prieštarauja mano religijai, visoms mano vertybėms. Kaip aš galiu išnaudoti vergus darbininkus? Net ir dėl mūsų draugystės, dėl visko, ką aš tau esu skolingas, negali manęs to prašyti“. Savalaikė pauzė. „Būti išnaudojamam čia, ar mirti dirbant aerodrome?“ Brusas įtikintas. Reikalaujama pateikti dirbsiančiųjų liejykloje sąrašą, o Juozapas pasirūpina, kad jo pavardė atsirastų tame sąrašė.

Darbas liejykloje yra dievo siūstas, bet visgi rizikingas. Brusas vis dar neperpranta geto žydų gyvenimo trapumo ir jam sunkiai pavyksta žaisti žaidimą taip, kaip jis turi būti žaidžiamas. Jis instinktyviai pasisveikina su Juozapu ryte, kai brigada atvyksta į darbą, ir tik nuolatinis Juozapo grizijimas įtikina jį, kad prie prižiūrėtojų jis turi elgtis su juo kaip su vergu, o ne kaip su draugu, kitaip rizikuoja savo gyvybe.

Užuot dienomis sunkiai triūsęs varginančiame šaltyje, Juozapas dabar dirba išsirengęs iki juosmens prie karštos krosnies. Bet kažką reikia aukoti – ir tai yra jo santykiai su Brone. Dabar jis jau nebegali pradingti kelioms dienoms. Jis dar vieną – paskutinį – kartą iškeliauja. Šįkart – atsisveikinti.

Ir yra dar viena priežastis, dėl kurios jis jaučia, kad atėjo metas judėti pirmyn. Jis susipažino su jauna moterimi Margarita Štromaite. Jis susipažino su savo būsima žmona.

Vytautas Geležies liejykloje
Penktas iš dešinės paskutinėje eilėje, apie 1937

in the Molotov–Ribbentrop Treaty ruled that all ethnic Germans be repatriated to Germany. The Germans knew they would need cadres of people who could speak Russian when they carried out their invasion. Early in 1940, Bruss was given a matter of days to report to a repatriation centre. No time to do more than fling their most important possessions into a bag and they were gone, taken ‘back’ to the Germany they had never even known. Johannes made a final request to Joseph. “If you can wind up our affairs, sell the house, make anything from what we’ve left behind...” He shrugged helplessly, Vera smiled knowingly – she believed in Joseph.

Now here we are, two years later, and Bruss is back; sequestered into the army and sent back to the Lithuanian front to serve the German war effort. He is in charge of a small iron foundry making ammunition for the German war effort not far from the boundaries of the ghetto. Joseph slips away from his work

detail and finds his way to the foundry where Bruss greets him like a long lost brother. The suitcases that Joseph had smuggled across the border with Birute had somehow found their way through the sea of chaos to Bruss’ door and his gratitude is only exceeded by his surprise that Joseph had managed to achieve the seemingly impossible task he had set him, more in desperation than expectation. He wants to help in any way he can: money, food, clothes? Joseph has a grander scheme in mind. He wants Johannes Bruss to request a brigade of slave workers from the ghetto to work at the foundry. Bruss is horrified. He abhors the treatment of the Jews by the Germans and here is Joseph asking him to collude in the exploitation of the ghetto workers. “How can you ask this of me Joseph? To go against my religion and all my values and to use slave workers? Even for our friendship, for all that I owe you, you cannot ask me to do this.” A timely pause. “Exploited here, or worked to death on the airfield?” He is persuaded. A work detail is requested, and Joseph engineers that his name is on that list.

Work in the foundry is a godsend but not without peril. Bruss still has little understanding of the fragility of the life of the ghetto Jews, and finds it almost impossible to play the game as it has to be played. He instinctively greets Joseph in the morning as the brigade arrive and only constant badgering from Joseph persuades him that he must treat him as a slave rather than as a friend in front of the guards, or put his life at risk. Rather than days of hard labour in the punishing cold Joseph now works stripped to the waist in the heat from the furnace. But something has to give – and that is his relationship with Bronja. Now he can no longer disappear for days at a time. He makes one last trip to say goodbye.

And there is one more reason he feels it is time to move on. He has met a young woman named Margaret Shtrom. He has met his future wife.

Ghetto Decrees

You are required to wear the following insignia on the left side of your chest; a yellow star of David 8-10cm in diameter. You are responsible to come up with the insignia yourself. There will be no exceptions based on sex or age. If you are caught without the insignia you will be arrested.

You are not allowed to walk on the pavements. You are to walk single file on the right side of the street.

You are forbidden to walk in the streets with your hands in your pockets.

You must hand over any furs and fur products to the authorities today.

You are forbidden to carry money when going into the city.

Pregnancy is forbidden. Every pregnancy must be terminated. An 8 or 9 month pregnancy may be completed. From September all pregnant women will be put to death.

Between July and August 15 of this year you are required to move to Viljiampole. There will be no exceptions. The move will be carried out at your own expense.

You are not allowed to walk on the promenades and are not allowed in any public parks.

You must hand over all electrical appliances such as kitchen stoves and ovens.

You are banned from demolishing houses or parts of houses, or dismantling fences for the purposes of procuring firewood.

You are to hand over all books, regardless of their content or language.

You are only allowed to walk on the streets or to appear in public from 6am to 8pm. At other times, if you are caught in a public place, you will be arrested.

You are not allowed to sit on public benches.

You are summoned to hand over all blackout materials.

Absence from work without justifiable reason will be punishable by death. Inspections and searches of houses will be conducted by the Gestapo.

All schools must be closed immediately. Any teaching as well as any religious training is forthwith prohibited.

You may not hire a person of another nationality.

You are not allowed to use any public transportation such as taxis, coaches, buses boats and simialr vehicles of transportation.

You are forbidden to purchase foodstuffs and other items in the city.

You are forbidden to be on the ghetto streets after 9pm.

From this day any pregnant woman will be killed on the spot.

If you own a radio you will turn it in immediately to the housing administration office. Non compliance will be punished severely.

You are forbidden to be present or to make purchases from public markets before 10am.

You must hand over one piece of toilet or shaving soap.

The area adjoining the Ghetto fence has been declared a death zone. If you are caught approaching the fence you will be shot.

Your Star of David badge is required to be made of fabric rather than embroidered as previously.

It is henceforth forbidden to use horses within the ghetto. Funeral hearses and all other types of wagon must henceforth be pulled by people.

If you own firearms you will turn them in immediately to the military headquarters.

All fodder such as oats, hay or straw must be handed over.

Jan 1941	Feb 1941	March 1941	April 1941	May 1941	June 1941	July 1941	Aug 1941	Sept 1941	Oct 1941	Nov 1941	Dec 1941	Jan 1942	Feb 1942	March 1942	April 1942	May 1942	June 1942	July 1942	Aug 1942	Sept 1942	Oct 1942	Nov 1942	Dec 1942
----------	----------	------------	------------	----------	-----------	-----------	----------	-----------	----------	----------	----------	----------	----------	------------	------------	----------	-----------	-----------	----------	-----------	----------	----------	----------

You must set up a barbed wire fence around the ghetto. You must undertake this work yourselves.

You must hand over any remaining carriages, cabs and sledges

All males are required to wear headgear in the street and to pay respects to uniformed persons by taking it off.

You are required to wear a yellow star of David 8-10cm in diameter on the left chest as well as on the back.

You are forbidden to walk on the shores of the Vilija river.

All items of your property must be registered by September 9th.

You are ordered to bring all cats and dogs to the synagogue on Veliuonos Street.

You are required to hand over all fresh water sports gear and boats to the authorities.

You are herewith forbidden to sell, to exchange, or to realize in any other way your property. The destruction of equipment or valuables is likewise prohibited.

You are forbidden to bring newspapers and foodstuffs into the ghetto.

You must hand over the following: Any money in Russian or German currency exceeding 100 rubles per family, all valuables including gold, silver, precious stones and other precious metals, securities and receipts of deposits, valuable paintings, valuable fur products and furs (except for ...

You are forbidden to slaughter poultry or animals.

You are to hand over all metal items. The collection includes all loose and built in items such as: ashtrays, table tops, decorative pieces, bronze items, cans and kettles, trays and table utensils, household items - especially cooking utensils - birdcages, door signs and fixtures, ledges, door handles, window handles, hooks, doors, railings, figures, carriages, reliefs, clothing, wall and door plates, as well as coins, copper roofs, wall coverings, stairtops, brass weights, all kinds of hooks, hot water bottles, musical instruments, lead pipes, unusable lead, and in general all articles of the above named metals and alloys existing in households and workshops. Failure to hand over any of the items listed, or any other irregularities will be severely punished.

You are forbidden to keep dogs unless they are on a leash or to let cats into the street.

... sheepskins or very worn furs) good carpets and pianos, typewriters, all electrical appliances including those which can be used for medical or professional purposes, good materials for suits and coats, cows and poultry, horses with harness and carts, stamp collections.

Pirmasis pasimatymas

Taigi, čia tas momentas, kai jų istorija prasideda iš rimtųjų. Prisukamas patefonas groja ketvirtąją Čaikovskio simfoniją. Aštuoniolikmetės Margaritos Štromaitės rankose – butelis degtinės. Ji geria, nė lašelio nepasiūlydama jaunuoliui, kuris ir parūpino šių nepaprastų gėrybių.

Pirmą kartą susitikti su šiuo liūdnei pagarsėjusiu nepažįstamuoju ją nusivedė pusseserė Irena. „Eime. Jis turi muzikos ir dešros. Ar gali įsivaizduoti tokį dalyką?“ Tą pirmą vakarą jis ją įsimylėjo – ji neliko sužavėta. Nors dešra jai pa-

Juozapas ir Mara, Bukareštas, 1945

tiko ir ji nepraleis progos pasivaikšinti privačiame jo maisto sandėliuke, tą ji darys tik savo mažosios pusseserės draugijoje. Jis buvo pasiryžęs susitikti su ja be pašalinių. Sau galvoje užsibrėžė šią užduotį, o jeigu jau jis ko užsimano, tą tikrai gaus, tuo jis absoliučiai tikras ir taip bus visą jo gyvenimą – taip viskas prasideda.

Jis kviečia, ji atsisako; jis vilioja, ji atsispiria, jis užpila ją savo žavesiu, ji nubraukia šalin... bet jis jau nusprendė. Kol kas ji dar nežino, ką tai reiškia, kai jis kažką susigalvoja ir nusprendžia. Ji dar nežino, koks stiprus jo pasiryžimas, kokia beribė

jo valia laimėti, kaip toli jis gali eiti. Visus šiuos dalykus ji dar sužinos. Ir jie išgelbės jai gyvybę, formuos jos gyvenimą, sugadins jai gyvenimą. Bet kol kas ji – tik naivus nekaltas kūdikis, tad... ji žaidžia su juo. Ji meta jam iššūkį:

„Juozapai, aš gi tau sakiau. Praleisiu vakarą viena su tavim tik tuo atveju, jei surasi man butelį degtinės, Ketvirtąją Čaikovskio simfoniją ir vietą mudviem.“ Jos balse girdžiu juoką iš savo pačios įžūlumo.

Ar ji nujautė? Ar jau įtarė, kad šis nepaprastas vyras tokiomis nepaprastomis aplinkybėmis gali padaryti nepaprastų dalykų? Įtariu, kad taip. Brolis Aliukas atneša jai raštelį: „Ryt aštuntą būk pasiruošus. Turiu visus tris“. Tai buvo fantazija, iššūkis, kurį ji taip nerūpestingai metė jam po kojų. Jos žodžiais, tai – „tiesiog kvailas būdas pasakyti „ačiū, ne“. Jei bent akimirka būtų pasvarsčiusi, kad jis gali priimti tą iššūkį, niekada nebūtų išdrįsusi

jo paskelbti. Bet ji visada ir

nepataisomai ištikima savo žodžiui – tai niekada nepasikeis, per visą jos gyvenimą – taigi, kitą vakarą aštuntą ji laukia, nes davė žodį.

Belaukiant, už lango pasigirsta su niekuo nesupainiojama Čaikovskio simfonijos melodija. Ir antai, ant žemės lopinėlio šalia namo, stovi sena palapinė ir būtent iš jos sklinda muzika. Ji išeina laukan ir eina link palapinės. Viduje, ant palapinės grindų, sėdi visas švytintis Juozapas, šalia jo – prisukamas gramofonas ir išdėliotos vaisės, kurios būtų nudžiuginusios net taikos

The First Date

So this is the moment when their story begins in earnest. Tchaikovsky's fourth symphony plays on a wind up gramophone. Margaret Shtrom – 18 years old – drinks a bottle of vodka and doesn't offer the young man, who provided such extraordinary riches, a single drop.

She had first been taken to meet him, this notorious stranger, by her cousin Irena. "Come. He has music and he has sausage. Can you imagine such a thing?" He fell for her that first night – she was unimpressed. Although she enjoyed the sausage, and wouldn't pass up the opportunity to share in his private larder again, she would only do so in the company of her young cousin. He was determined to get her on her own. He set his mind to the task, and what he wants he believes with absolutely certainty he can have – this never changes his whole life – and so it begins.

He invites, she declines; he cajoles, she resists, he pours his charm on her, she brushes it aside... but he has decided. At this moment she doesn't yet know what this means – him setting his mind to something. She doesn't know the strength of his determination, the boundaries of his will to succeed, the lengths to which he will go. She will learn all of these things. They will save her life, they will shape her life, they will blight her life. But for now she is an innocent and so... she plays with him, like the child which to all extents and purposes she still is. She issues the challenge:

"Joseph. I've told you. I'll only spend the evening alone with you if you find me, a bottle of vodka, Tchaikovsky's Fourth Symphony and a place of our own." I can hear the laughter in her voice at her own audacity.

Did she have an inkling? Did she already suspect this extraordinary man could produce extraordinary things in these extraordinary circumstances. I suspect she did. It is her little

brother, Alik, that brings her the note. "Be ready tomorrow at eight. I have all three". It had been a fantasy, this challenge she had dropped at his feet so carelessly. She describes it as "Just my silly way of saying – No thank you." Had she considered even for a moment that he may meet the challenge she would never have been so bold as to have issued it. But she is true to her word, always and irredeemably – this never changes her whole life – and she gave him her word, and so she is waiting the next evening at eight.

As she waits she hears the unmistakable strains of the Tchaikovsky symphony outside her window. And there, on the patch of ground beside the house is an old tent and it is from here that the music comes. She steps outside and makes her way to the tent. Inside is a beaming Joseph, sitting beside a wind up gramophone, and laid out on the floor of the tent is a feast which even in peace time would have been a delight; in the ghetto it is unimaginable. Sausage, bread, potatoes... Food, she tells me, never tasted so good – before or since.

She doesn't share the vodka. Why? Because she fears that if he gets drunk he may get frisky and so the only solution? "To drink it all myself of course". When he reaches out to take the bottle she snatches it away from him. "No." She tells him. "I asked that you should get a bottle of vodka for ME. If you want to drink you should also have got a bottle of vodka for yourself!"

The courtship was swift. For his part he was certain that this was the woman he wanted to be his wife. He had already started to plan the escape into hiding and he wanted Margaret to go with him, as his wife. It was his favourite joke: that he gave her two options, marry him and go into hiding, or stay in the ghetto and resign herself to almost certain death. "She chose me, but it was not an easy choice and she was never sure that she made the right decision."

metu; gete tai neįsivaizduojama. Dešra, duona, bulvės... Maistas, sako ji man, niekada nebuvo toks skanus – nei anksčiau, nei vėliau.

Ji neduoda jam gerti degtinės. Kodėl? Nes baiminasi, kad jei jis pasigers, gali tapti per daug žviturus, taigi, koks vienintelis sprendimas? „Žinoma, viską išgerti pačiai“. Kai jis ištiesia ranką, ji atitraukia butelį. „Ne, – sako. – Paprašiau atnešti MAN butelį degtinės. Jei nori gerti, turėjai atsinešti butelį ir sau!“

Piršimasis neužtruko. Juozas buvo tikras, kad tai ta moteris, kurią jis nori vesti. Jau buvo pradėjęs planuoti pabėgimą į slėptuvę ir norėjo, kad Margarita bėgtų su juo kaip jo žmona. Tai buvo mėgstamiausias jo pokštas: jis davė jai pasirinkti iš dviejų variantų – ištekti už jo ir pasislėpti, arba pasilikti gete ir pasitikti beveik neabejotiną mirtį. „Ji pasirinko mane, bet tai nebuvo lengvas pasirinkimas, ir ji niekada nebuvo tikra, kad priėmė teisingą sprendimą“, – šiuos žodžius palydi audringas juokas ir tumulai cigaro dūmų. Tai buvo pokštas, bet, kaip ir visuose geriausiuose anekdotuose, jame buvo grūdas tiesos. O ji, savo ruožtu, labai abejojo, ar iš vis yra pasirengusi už ko nors ištekti, jau nekalbant apie Juozapą.

Bet Juozapas, net ir tuomet, buvo nepaprastas prekybininkas ir visą savo meistrišką gebėjimą įteigti, jau neminint gudraus apdairumo, jis pasitelkė paveikti ne Margaritą, o ten, kur tas gebėjimas turėjo daug daugiau svorio – įtikindamas jos mamą. Žinoma, Margarita nenorėjo palikti mamos vienos gete, bet mama net nenori girdėti, kad dukra pasilieka tik dėl jos. „Kas man iš to, jei tu pasiliksi ir žūsi kartu su manimi gete? Jeigu ištrūksi, yra

tikimybė, kad galėsi man padėti.“ Jauniausias jos vaikas Aliukas jau buvo išgabentas už geto ribų, sąlyginai saugiai priglauostas vienos lietuvių šeimos, ir dabar jai reikėjo išgelbėti dar vieną savo vaiką. Ji nenurims tol, kol Margarita galiausiai sutiks išeiti.

Buvo dar viena priežastis netekėti už jo – tai neatitiko jos plano. Ji buvo apsisprendusi, kad prieš ištekėdama turės dvylika meilužių (gana ambicingas skaičius 1930–aisiais). Kaip gi kitaip sužinosi, kad sutikai tinkamą žmogų, su kuriuo gali praleisti likusį gyvenimą, jei neturi su kuo palyginti. „Ak tu, naivi vištele, – juoko ašaromis tryško mama. – Juozapas bus tavo pirmas vyras, bet tai nereiškia, kad paskutinis.“ Taigi, Margarita, šis 18 metų vaikas, getą paliko su savo pirmuoju vyru, kuris, kaip likimas nulems, iš tikrųjų bus ir paskutinis.

Jie susituokė spalio pradžioje, tyliai ramiai ir paskubom, nenorėdami atkreipti į save daugiau dėmesio nei būtina, per civilinę ceremoniją geto administracijos kabinete. Nebuvo nei vestuvių pobūvio, nei šokių, o medaus mėnesio kelionės kryptis... – dėžė.

followed by gales of laughter and a puff of cigar smoke. It was a joke, but like all the best jokes it had a kernel of truth. For her part she was very uncertain that she was ready to marry anyone, let alone Joseph.

But Joseph was even then a salesman extraordinaire and he brought all his salesmanship (not to mention his unerring cunning) to bear, not with Margaret, but in a place where it had much more weight – with her Mother. Of course Margaret didn't want to leave her Mother alone in the ghetto, but her Mother would not hear of her staying on her

behalf. “What use will it be to me if you stay and perish alongside me in the ghetto? If you get out then there is a chance you will be able to help me.” Her youngest child Alik was already out, hidden in relative safety in the midst of a Lithuanian family, and she had one more child to save. She would not rest until her daughter had agreed to go.

Margaret had one last reason not to marry him, it didn't fit in with her plan. She had made a decision, that before she married she would have twelve lovers, quite an ambitious total back in the 1930's. Until then how would she know that she had met the right person to spend the rest of her life with? She would have nothing to compare them to. “Look you silly goose.” this came from her Mother, through tears of laughter. “Joseph will be your first husband, but that doesn't mean he will be your last.” And so Margaret, this child of 18, left the ghetto behind with her first husband, who as fate would have it, would in fact also be her last.

They married quickly and quietly in early October, unwilling to draw more attention to themselves than necessary, in a civil ceremony in the offices of the ghetto administration. No wedding breakfast, no dancing and the honeymoon destination... the box.

1975

1963

1970

1982

It was the 21st of June 1941 when the Germans came in. There was little fighting but in a matter of hours the Germans overran the Soviets and the Russians retreated. They didn't fight they just walked through it, like cutting through butter. There was bewilderment, there was confusion. The Lithuanian population was, of course, very unhappy about having been raped by Russia. They had fought for their independence for years and years - for centuries they looked at the Germans as liberators. The Germans misled the Lithuanians in the fight against the common enemy. Many didn't want formal liberation. They donned white uniforms, they labeled the Jewish partitions. They started rounding up Jews and moving into their houses. The question was you had to kill the person or deliver them up, for killing and then you could have everything they had. Any Lithuanian could arrest any Jew he wished and there were endless columns being marched off to the ghettos. In addition to that there was shootings and murders in yards, in the streets and garages. And whilst the German troops were not visibly accompanied by the Gestapo, the German military were obviously told to keep out. This was entirely an issue between the local population and the local Jews. It was a series of bloody nights - a nightmare period for 10 days and nights and nowhere to hide and nothing to do about it. After 10 days the Germans said: and this was the devilishly, devilishly clever way of the Gestapo, that they'd set up a protected enclave for the Jews. And they built a barbed wire ghetto enclosure in Vilampole, a suburb of Kovno, across the river. They said that all the Jews who go into there will be protected. They will not allow the Lithuanians to go in. And instead of having to round the Jews up into the ghetto they ran like hell. The way it was worked out was so diabolically, so viciously clever that there was a stampede into the concentration camp. They said this is your asylum, this is your protected enclave. They even went to the extent of giving a safe conduct to the ghetto gates. Without lifting a finger they got practically everybody to go for it. It was the most derelict part of the town. There was no sanitation. They pushed together more than 30,000 people into an area with accommodation for one thousand, crowded like herrings. You could take 200 lbs. of personal belongings with you, so you took absolutely everything you could. What they wanted was to get the Jews and their wealth in an easily controlled area and dispose of them afterwards from there. What in a macabre way was fascinating to me was the sheer perfection and perversity of the Gestapo plan; to make the Jews destroy themselves. I realised that the Germans were not protecting us for our own good health. I didn't want to go with my Mother, but she couldn't get there fast enough. And so she went in and I had to follow her, and this is how I came to be in the concentration camp. How we came to leave is another story... By the start of '43, after a period of relative calm, things had hotted up again. The death factories were catching up with the problems of burning bodies and the selection was becoming fiercer and fiercer, and I could foresee the day when my mother's turn would come. I had an absurd belief that nothing would happen to me. I had a self-confidence which is completely unbounded - but it was very effective. I had no such confidence in my Mother's survival chances. I began to be concerned with how to solve the problem of getting out. I was working by now in the laundry and the idea of the hideout was born. Because of my relationship with Johannes Bruss I had what is known as a 'risky job'. His offices were at one end of the building, and next to them a small lab with a very hot stove where you could melt steel. I installed myself there. Because of the intense heat you had to work stripped to the waist so if somebody came in - you weren't wearing a star, so they couldn't tell. It meant I could move around with some degree of freedom. I started to build a false partition in the attic with a box behind it. It took a long time because I had to build it literally under the noses of a lot of people, without anyone knowing anything about it. Garkofski was the factory manager. He knew about the hideout and he helped me, even when it came to getting materials stolen. You see I needed special sized boards to partition the thing off - it was a big project. I was partitioning off a section under the saws, covering it with old cement to make it look like the end of the building and behind it building that hide out box. There may be fifty supports to the roof so at the forty ninth support you partition off to make it look as if the length of the building finishes there. We organised for the canteen to be moved to be under that extreme end of the gable. Garkofski ordered the timber to build the new canteen, and the surplus timber went upstairs. So now below the hideout was the canteen and there was a trap door in the ceiling, which led to our box. We would be able to go down by a rope ladder and pinch turnips and peas, potatoes and cabbages - for that is what we would feed on. I built all of this myself - out of wood. It took months and months and months and all through that time we had to be careful no one found it. I persuaded Bruss to appoint Vytautas Rinkėvičius canteen manager. When it was almost complete I went to Rinkėvičius and said I have something to show you and when I took him to the roof and showed him the hideout his eyes popped out and his mouth fell open. And it was built under his nose. When he'd recovered I said to him "my mother and my wife are moving in here and since you're canteen manager..." and that's when he said to me "Did you have anything to do with my release by the Gestapo?" And I said yes. And this was the deal. Margaret and my mother came to the factory. I got them smuggled into a work detail and at night we took them up there and started our life in the hideout. I disappeared and did not return to be seen inside the factory. There was no search for us. Jews were not people they were numbers. When you come to think about it I based three lives on a hunch about the character of a man who I'd spotted through the corner of an eye - on an assumption that Vytautas Rinkėvičius was a decent man. It was as thin as that.

wood plank wall sectioned off the loft from its gable end to which there was access through a small, secretly hinged door. Within that gable end there stood a newly completed crate-like wooden structure, approximately six by five feet, topped by a wood roof slanting at the same angle as the loft. Inside it two wood plank shell beds - the one along the six-foot wall to be Joseph's and mine, the other a foot from glass and across - Joseph's mother's. It all seemed both unobtrusive and frightening. How long would the three of us have to be trapped up here, afraid to breathe or sneeze? What were our chances of survival? Was the ghetto a safer place to stay, after all? Vytautas and Joseph had done a marvellous job of completing and equipping our hideout. Its comforts exceeded all my expectations: hair mattresses plus sheets, blankets and pillows graced our plank beds; we had electricity, two bulbs - one inside plus another one outside our box, above an electric cooking ring and a small electric heater, and even a radio - all made us welcome. Youthful optimism combined with a sense of adventure and novelty appear even sometime our lives. In retrospect, we have to thank our lucky stars that the problems, difficulties and dangers did not materialise at once. Even so, it was not to be an ideal home-pleasant and proved a most trying time for JK's mother. The first of nearly 200 nights we set to disentangling the ropes of our new 'real' existence, exploring and organising, very conscious of the fact that come the day and the morning shift workers, we would have to lie low, stop moving around or making noise for fear of being discovered. Towards dawn we slept fitfully and when, eventually, we started hearing voices and creaking, we hardly dared breathe. It felt like an eternity until we heard the agreed knock on the trap door built into the ceiling of the canteen food store, located below our hideout and of which Vytautas was in sole charge. We opened it gingerly and were much relieved to read in the eyes of Vytautas' serious face that our illicit move had not been noticed. After a whispered exchange, confirming that on no account were we to stir unless we heard the two plus one knock, Vytautas assured us that he would take every opportunity of visiting us, probably every few days. Then to our surprise, a basket was hoisted up to us on a devil's fork, containing a traditional welcome of bread and salt, plus a chunk of bacon meat - a great luxury at the time. Slowly a pattern of life started emerging by trial and error. We tried to confine all activity to between 6pm and 6am. During the foundry working day we read, listened to low-level radio and slept. I tried to teach Joseph Russian and he taught me English. Evenings were devoted to fetching water from a tap in the foundry, disposing of refuse, washing, cooking, eating and the like. We discovered very soon that these simple sounding household chores could be unimaginably nerve-wracking experiences and potential give-aways of our presence in a hundred and one ways. There were countless obstacles we had to contend with, not least - quarrels and disagreements within our own ranks. To conduct our rows in such whispers needed a lot of self-control, sometimes beyond our ken. Today it seems incredible that such an absolute identity of interests with such a limited amount of options should have cooped for disagreements, yet it seemed we each had our own ideas of how much risk and how often we were to take. Try as we might not to add oil to the already enormous burden resting on the shoulders of our guardian angel Vytautas, they did, somehow, inevitably land on his plate. Always he would find the appropriate words and actions to soothe things out. How he managed to remain so calm, untroubled and supportive throughout those nine months will forever remain a mystery to me. His Jews were under sentence of death and in this no choice situation would have to accept risk and deprivation in an effort to save our own skins. Yet, there was Vytautas, risking not only his own life but also his family's, out of his own free will, without any financial incentive or hope for reward, simply in order to save our lives. What is more, Vytautas was far more successful in keeping his worries and problems from us than we were with ours. We did, eventually, realise how difficult it had been to keep us as his secret in order not to inflict his worries on his wife. Apparently she had noticed that Vytautas now seemed preoccupied and absent minded more often than before; besides, valuable food items started missing out of her baskets. This led her to start suspecting Vytautas of being involved with another woman. It was only when faced with this suspicion that Vytautas confessed to hiding us. Elie - a gregarious, kind-hearted person, proved sympathetic to our plight, but questioned whether they as parents, had the right to put the life of their own child at risk. Thus Vytautas had to continue carrying the additional burden of not being able to share many a dangerous moment either with us, or with his wife. Yet life, such as it was, continued. We were learning to read Vytautas' deep-set eyes, and he, slowly, to share some of his worries. Half jokingly he would tell us about his recurring nightmares. One such was that as we were about to be discovered and with the sound of German jackboots approaching he would shove all three of us under our plank bed and would then try in vain to squeeze himself in on top of us. How that Vytautas' wife Elie was in on us, they would happily deprive themselves in order to share rare goodies with us and so we would get special food treats more often than before. Whenever a new threat of being discovered loomed up, we would revert to discussing ways of leaving and somehow finding new hiding places, not only to save our own necks, but also to get Vytautas out of the direct firing line of questioning and torture. But he would have none of it. Come what may he would say, we were safe in our loft, than at large and he was ready and prepared to face any consequences. We seemed to have lived through a century when the tide of the war started turning. The news from Stalingrad had already raised new hopes and now the reassuring sounds of nocturnal air raid sirens made us feel we were not totally forsaken by the Allies. By early summer 1944 it was obvious that the Germans were losing the war. Vytautas told us that rumour had it they would be blowing up factories before retreating. He had therefore contacted my brother's rescuers and together they had hatched a plan for our transfer to their home. It was arranged that my little brother, 13 by then, was to signal that the coast was clear for Joseph and his mother to emerge and follow him to the house by appearing with his goat on a little hill visible from our hideout. I was to follow as soon as a safe opportunity appeared for me. And so one sunny July morning I found myself alone in the loft. I too was collected by Alk and his white goat a few days later.

Gelbstint gelbėtoją

Vytauto Rinkevičiaus išgelbėjimo istorija – pati skylesčiausia iš visų. Telieta pasikliauti tėvo pasakojimu, o pati istorija atrodo tokia neįtikėtina, kad net mano mama ją pasakodama gūžteldavo pečiais. Ir vis dėlto... jei taip nebūtų atsitikę, ar būtų įmanoma paaiškinti, kaip jie išliko gyvi?

Neilgai trukus po to, kai pradeda dirbti liejykloje, Juozapas pamato sceną pro dirbtuvių langą. Kieme vieną geto brigados darbininką muša brigadininkas lietuvis. Priežastis, dėl ko užsipultas darbininkas, nėra aiški, bet aplink stovinčiai miniai tai aiškiai patinka. Akivaizdus publikos mėgavimasis, skatinant užpuoliką smogti stipriau ir šaukti garsiau, kažkaip padidina šio išpuolio žiaurumą. Juozapas tik stebi pašiurpęs. Tai kasdienė scena, Juozapas jau žino, kad prie panašių scenų privalai priprasti. Bet tada jis pastebi kažką neįprasto: vienas vyras, kuris nėra minios dalis, nėra, regis, ir vienas iš būrio, užuot drąsines užpuoliką, stovi šiek tiek atokiau nuo šios scenos.

Šis vyras nesikiša, žinoma, jis negali įsikišti, bet nusuka veidą. Vėliau Juozapas pasakos, kad matė, kaip to vyro smakro raumenys sutrūkčioja ir įsitempia, o jo akyse išvydo gilų liūdesį.

Sunku pasakyti, kaip apačioje besistumdancioje minioje jis sugebėjo įžiūrėti kažką tokio subtilaus ir sunkiai apibrėžiamo kaip gero žmogaus esmė, bet būtent taip jis tvirtino. Galbūt šį žmoniškumo įrodymo trupinį šitokio masinio nežmoniškumo akivaizdoje tiesiog nebuvo taip lengva praleisti pro akis. Juozapas laiko būtinu išsiaiškinti, kuo vardu šis vyras. Tai Vytautas Rinkevičius. Juozapas neužmiršta šios scenos ir įsimena vardą.

Po kelių savaičių Vytauto ir Juozo keliai vėl susikerta. Nors gete gyventi beveik neįmanoma, ne pyragai ir lietuviams darbininkams. Trūksta visko, ir norint išgyventi bent kiek komfortiškai,

reikia pasinaudoti bet kokia pasitaikančia galimybe nusipirkti šiek tiek papildomo maisto. Darbo dienos pabaigoje iš liejyklos slapta išnešti brokuotą dildę ir iškeisti ją juodojoje rinkoje mainais už maistą tapo gyvenimo būdu. Visi tuo užsiima, tereikia pasirūpinti, kad neįkliūtum. Vytautas iš prigimties nėra vagis. Vytautą sučiumpa. Policija pastebi jį bandant parduoti dildes ir perduoda gestapui.

Grįžęs į liejyklą Juozapas išgirsta apie areštą. Jis eina tiesiai pas Brusą, tikėdamasis įtikinti jį

Vytautas 1970

Saving the Saviour

The story of the saving of Vytautas Rinkevičius is the most tenuous of all tales. We only have my father's account to rely on, and this is a story which seems so unlikely that even my Mother told the story with a shrug of her shoulders. And yet... if it hadn't happened, could their survival really be explained?

Not long after he begins working at the foundry Joseph witnesses a scene from the window of his workshop. In the yard one of the ghetto brigade is being beaten by the Lithuanian foreman. The reason for the assault is unclear, but the crowd that surrounds them are clearly relishing the event. There is a savagery in the assault, which is somehow amplified by the evident enjoyment of the audience, which encourages the assailant to hit harder and shout louder. Joseph can only look on with horror. This is an everyday scene, the like of which Joseph has learned you must inure yourself to. Then he notices something out of the ordinary, one man who is not one of the crowd, who does not seem to be part of the pack, who rather than cheer on the assailant stands slightly apart from the scene. This man does not intervene, of course he cannot intervene, he simply turns his face away. Joseph would later tell how he saw the muscles in his jaw twitch and tighten and saw a hollow sadness in his eyes.

It's difficult to know how he could have seen, in the scrum below, something so subtle and hard to define as the essence of a good man, but that was the claim he made. Perhaps this shred of evidence of humanity in the face of such mass inhumanity was just not so easy to dismiss. Joseph makes a point of finding out this man's name, Vytautas Rinkevičius. He remembers the scene, and he remembers the name.

It is some weeks later that Vytautas again crosses his path. While life is nigh on impossible

for those in the ghetto, neither is it any picnic for the Lithuanian workers. Everything is in short supply and, in order to survive with any level of comfort, one has to grab any opportunity that arises to buy a little extra food. Smuggling the odd file out of the foundry at the end of the working day and trading it on the black market in return for food has become a way of life. Everyone is at it, you just have to make sure you don't get caught. Vytautas is not a natural thief. Vytautas gets caught. He is spotted by the police while trying to sell the files and handed over to the Gestapo.

Back at the foundry Joseph hears of the arrest. He goes straight to Bruss, hoping to persuade him to intervene with the authorities and help Vytautas, but he will have none of it. Bruss is a good man, a Christian, a Jehovah's Witness, and on this occasion his religious convictions override his responsibility to his friend. Theft is a sin, the bible is quite clear on this matter and he, Johannes Bruss, does not have the power of absolution. No amount of pleading, reasoning or moral debate will change his mind.

It seems there is nothing more that Joseph can do. But Joseph Kagan has not survived this far by accepting what fate presents to him as immutable fact. What seems like a dead end to most people, well to Joseph it's a high hurdle in need of a more creative approach. He waits until Bruss has left for lunch, walks into his office, picks up the phone, calls Gestapo headquarters. Speaking his impeccable German, he tells them that he is Herr Johannes Bruss, the engineer in charge of the foundry and that he has a deserter. He impresses on the man at the other end of the line the seriousness of the situation. Lithuanian workers are vital to the German war effort. This man is a key worker and if he is not tracked down and returned to the foundry then production will suffer. He must be found. He has found a sympathetic

įsikišti, kreiptis į vyresnybę ir padėti Vytautui, bet nieko nepeša. Brusas yra geras žmogus, krikščionis, Jehovos liudytojas, ir, šiuo atveju, jo religiniai įsitikinimai ima viršų prieš jo pareigą padėti savo draugui. Vogti yra nuodėmė, Biblijoje, šiuo klausimu, visiškai aiškiai parašyta, o jis, Johanesas Brusas, galios išteisinti neturi. Ir jokie maldavimai, argumentai ar diskusijos apie dorovę nepakeis jo nuomonės.

Atrodo, kad Juozapas nieko daugiau negali padaryti. Tačiau Juozapas Kaganas nebūtų iki šiol išgyvenęs, jei priimtų tai, ką jam likimas dovanoja, kaip nepakeičiamą faktą. Kas daugumai žmonių atrodo kaip aklavietė, Juozui – aukštai iškelta kliūtis, kuriai įveikti tereikia kūrybiškesnio požiūrio. Jis palaukia, kol Brusas išeis pietauti, užėina į jo kabinetą, pakelia telefono ragelį ir paskambina į gestapo būstinę. Nepriekaištinga vokiečių kalba, jis prisistato esąs ponas Johanesas Brussas, už liejyklą atsakingas inžinierius, ir praneša, kad dezertyravo vienas iš jo darbininkų. Vyriškiui kitame laido gale padaro įspūdį situacijos rimtumas. Lietuviai darbininkai yra gyvybiškai svarbūs Vokietijos karo reikmėms. Šis žmogus yra pagrindinis darbuotojas ir jei jis nebus susektas ir gražintas į liejyklą, nukentės gamyba. Jį reikia surasti. Juozas surado užjaučiantį klausytoją, gestapininkas pažada, kad pabandys surasti pabėgusį darbuotoją ir perskambins. Dabar belieka laukti, kol suskambės telefonas. Bet prieš sulaukiant atsakymo, sugrįžta papietavęs Brusas.

Juozapas giliai įkvepia ir smarkiai rizikuodamas pasakoja, ką iškrėtė. „Jei nesutinki, pasielk taip, kaip tau atrodo tinkama.“ Jis dar kartą ištiesia

ragelį. „Paskambink į gestapą. Papasakok jiems, ką padariau, tegul ateina ir suima mane.“ Jis deda viltis į tai, kad nors Bruso moralinis kodeksas neleis išklysti iš kelio, kad padėtų Vytautui, bet taip pat neleis perduoti gestapui draugo, kuriam tiek skolingas. Sėkmė jo neapleidžia. Įtūžęs Brusas išmuša jam iš rankos telefono ragelį ir išlekia lauk. Vėliau tą pačią popietę Juozas išgirsta, kaip tuščiam kabinete suskamba telefonas, nuskuba iš dirbtuvių atsiliepti ir dar kartą prisiima liejyklos viršininko vaidmenį. Naujienos geros. Vytautą pavyko susekti, bet paaiškėja, kad jis ne dezertyras, o vagis, sučiuptas nusikaltimo vietoje ir įmestas į kalėjimą. „Po velnių. Noriu susigrąžinti tą žmogų“, – šaukia Juozapas, įsijautęs į personažą. „Galite sumušti jį juodai, išmarginti visą mėlynėmis, man nerūpi. Gali naktis sau leisti kalėjime, bet dieną noriu, kad jis būtų čia, prie gamybos linijos. Mano darbas yra gaminti prekes Vokietijos kariuomenei fronte ir aš neleisiu, kad tas darbas nukentėtų dėl eilinio vagies. Noriu, kad jis būtų sugrąžintas čionai į liejyklą – o jei jūs negalite to sutvarkyti, paskambinsiu į Berlyną ir susirasiu ką nors, kas gali.“ Ir nebelaukdamas atsakymo, jis nutrenkia telefono ragelį. Po dviejų valandų Vytautas Rinkevičius, atrodo apkultas ir sutrikęs, yra numetamas prie liejyklos vartų.

O štai ir pati sudėtingiausia šio pasakojimo dalis, kuria sunku patikėti. Jie nė sykiu nesikalbėjo apie tai, kodėl ir kaip jis buvo sugrąžintas. Tenka patikėti, kad tą dieną tarp šių dviejų vyrų, kurie tebuvo persimetę vien žvilgsniu, užsimezgė nebylus ryšys. Ryšys, pakankamai prasmingas, kad vienas vyras savo nesuvaržytą ir neapsaugotą išlikimą atiduotų kitam į rankas. Numanomas dėkingumas, dėl kurio kitas vyras mainais rizikuos tiek savo, tiek visos šeimos gyvybe.

ear and the Gestapo man promises he will try to find the errant worker and get back to him. Now all he can do is wait for the phone to ring. But before there is any response Bruss returns from lunch.

Joseph takes a deep breath and a big chance and tells him what he has done. “If you don’t agree then you must do as you see fit.” He holds out the phone once more. “Call the Gestapo. Tell them what I have done and let them come for me too”. He banks on the fact that while Bruss’ moral code will not allow him to go out of his way to help Vytautas, neither will it allow him to turn a friend, to whom he owes so much, over to the Gestapo. His luck holds. A furious Bruss knocks the phone from his hand and storms out.

Later that afternoon Joseph hears the phone ringing in the empty office, rushes in from his workshop to answer it, and once more assumes the role of the foundry boss. The news is good. Vytautas has been traced. It transpires that he is not a deserter but a thief, caught red handed and thrown into jail. “Damn it. I want that man

back,” Joseph yells, getting into character. “You can beat him black and blue for all I care. He can spend every night in jail but during the day I want him here on the production line. My job is to turn out goods for the German army at the front and I won’t let that job suffer for a common thief. I want him back here – and if you can’t fix it I shall get on the phone to Berlin and find someone who can.” He doesn’t wait for an answer, slams the phone down. Two hours later Vytautas Rinkevičius, looking battered and confused, is dropped back at the foundry gates.

And here’s the trickiest part of the tale to believe. They never once spoke of why or how he had been returned. We are to believe that there was an unspoken unarticulated relationship formed on that day between these two men, who had never exchanged more than a glance. A relationship, sufficiently meaningful that one man would place his survival, unfettered and unprotected, into the hands of the other. An assumed gratitude that would see the other man risk both his own life, and that of his entire family, in return.

Vytautas 1932

Irena, Mara & Vytautas 1964

1943 m. spalio 10 d., sekmadienis

Šryt anksti Chana išėjo, vedma išblyškusi Aliuku, tvirtai įsikibusiu į jos ranką. Nuo tada sėdime kaip ant adaty, Kiaurą dieną vos įstengiau atsiplešti nuo lango. Bijojau išvysti ją pasirodant iš už kampo vis dar kartu su už rankos vedamu mūsų mielu brangiu berniuku. Bet ką tik ji sugrįžo - viena. Taučiuosi apsvaigusi nuo palengvėjimo. Jie sutiko jį priglausti. Šiame pasaulyje vis dar yra didvyrių. Dabar jau niekas nebetrukdo mūsų planams - nors siaubingai bijau dėl savo gyvybės - vis dar nesu tikra, ar gerai darome. Kol kas esu pagauta ir nešama Juoao entuziaizmo, sumišusio su mamos užtikrintumu, bangos - kartais jaučiu, kad nebeturiu jėgų priešintis ar rinktis pati.

1943 m. spalio 11 d., pirmadienis

Juoas man tiek daug buvo pasakojęs apie Vytautą, bet niekas manęs nebūtų paruošęs susitikimui su juo asmeniškai. Negaliu to paaiškinti. Bandžiau papasakoti mamai, kaip jis priverė mane jaustis, bet neradau žodžių. Aš nežinau. Jis nešioja akinius storais juodais rėmeliais su stipriais lęšiais, kurie, regis, kažkaip atskiria jį nuo mūsų pasaulio bjaurumo. Iš už jų jo akys skleidžia tokią ramybę, tokį pasitikėjimą. Akimirksniu pasijutau saugi su juo. Mamai palengvėjo. Ji jaudinosi, kad persigalvosiu ir pasiliksiu, tačiau dabar ji tiki, kad tikrai eisiu. Kad būsiu išgelbėta. Ji man vis kartoja ir kartoja, kad vienintelis jos noras - išvysti saugius abu savo vaikus.

1943 m. spalio 14 d., ketvirtadienis

Visą savaitę dirbau liejyklos brigadoje ir pagaliau šiandien Juoai pavyko mane slapta nusivesti į pastogę, kad pamatyčiau sleptuvę. Nestikėtina konstrukcija. Nežinau, kaip jam tai pavyko. Jis sako, kad dirbo prie jos ne vieną mėnesį - pradėjo dar iki mums susipažįstant. Vis dar regis neįsivaizduojama, kad gyvensime toje dėšėje - nežinia kiek laiko. Vis nepaliauju tikėti, kad tai greitai pasibaigs, bet tikėjau tuo jau dvejus metus. Ir vis tiek tai dar tęsiasi ...

1943 m. spalio 19 d., antradienis

Žygdarbis atliktas. Mes susituokėme! Ceremonija baigėsi akimirksniu. Juoas turėjo paslėpti butelį degtinės progai atsivesti. Darčiau jam duoti jį man pasaugoti, bet jis pasakė, kad po sūkio palapinėje manimi nebeapsitiki.

Bijo, kad viską išgersiu. Kai atėjome į Elios kambarį, kur buvo paslėpta degtinė, kažkas ją jau buvo pavogęs. Gal tai dieviškasis atpildas už tai, kad manimi neapsitikėjo?

1943 m. spalio 22 d., penktadienis

Pirmąkart įėjome į mūsų naujus namus. Vytautas ir Juoas padarė stebuklus. Čia ne rūmai, bet turime čiužinius ir antklodes. Lemputę ir viryklę, ir rankšluosčius. Prieš kelias akimirkas išgirdome specialų Vytauto beldimą ir atidarėme liuką. Pasirodė krepšelis, kuriame buvo duona su druska ir net mažytis lašinių gabalėlis. Tradicinis pasveikinimas naujuose namuose. Koks žmogus. Koks nuotykis.

1943 m. spalio 24 d., sekmadienis

Baimė, kad mus suras, užpildo visą mūsų laiką, kol nemiegam, ir net įsiveržia į mūsų sapnus - tokia šio nuotykių realybė. Kiekvienas menkiausias atsitiktinis garsas mums lyg perkūno trenksmas. Sustingstame ir laukiame žaibo blyksnio, kuris tikrai seks paskui. Dienos metu bijau net apsiversti ant gulto. Juoas dabar baiminasi, kad mūsų šviesa matysis per netikros sienos lentų plyšius. Kol nebus rastas sprendimas, darbo valandomis turime būti aklinoje tamsoje. Bandome miegoti, žiurkės siautėja.

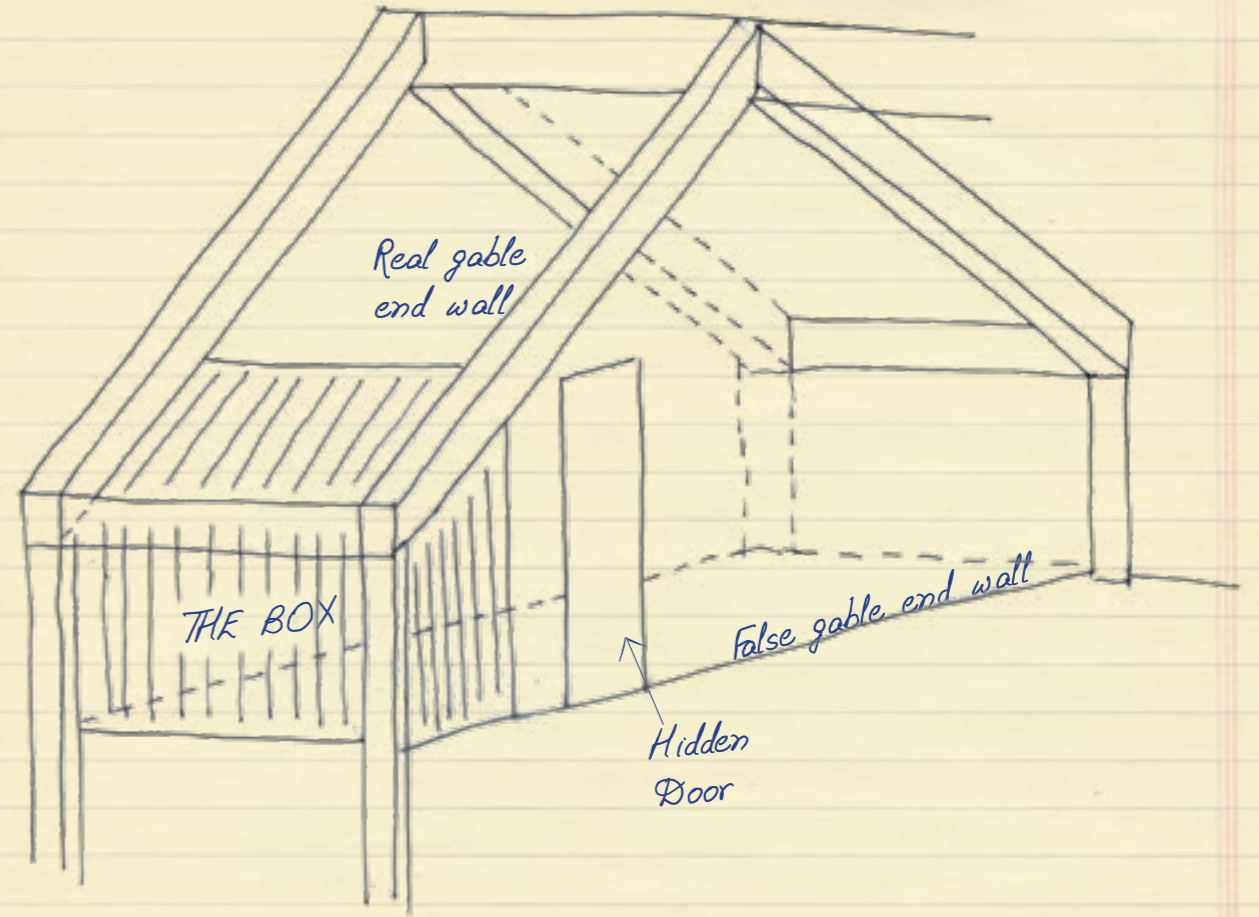
1943 m. spalio 28 d., ketvirtadienis

Dirbome kelias naktis iš eilės, kol užtikavome plyšius netikroje sienoje. Vėk negmanoma prilipinti gipso prie medinių lentų, bet jau padaryta. Vėl turime šviesą. Juoas juokauja, kad galėsiu dirbti tinkuotoja, kai visa tai baigsis, - ši mintis man visai patinka.

1943 m. spalio 29 d., penktadienis

Po ramios dienos - naujas pavojus. Vytautas, mirtinai išbales, atėjo prie liuko. Buvo tikrinamas elektros skaitiklis. Užuodami klausimai. Kodel staiga sunaudojama tiek daug elektros? Vytautas sunerimo - pirmą kartą. Tai gali baigtis daug greičiau nei planavome. Be šildymo mes čia neišgyvensime. Nebuvau tikra, kad noriu šion sleptuven. Bet naujienos iš geto tokios, kad siaubai, kurių bijojome, atsitiko. Įvyko dar viena didžioji akcija. 3000 paėmė per naktį. Grįžti - ne išertis. Dabar jaučiu, kad trokštu pasilikti šiame saugiame prieglobstyje.

Vytautas

Chana
Bravo

Sunday 10th October, 1943

Chana left early this morning - a pale faced Alik clinging tightly to her hand. We've been on tenterhooks ever since. I could barely tear myself from the window all day. I dreaded seeing her round the corner with our precious little boy still in tow. But just now she returned - alone. I feel light headed with relief. They agreed to take him in. There are still some heroes in this world. Now there is nothing holding us back from our plans - although I am terribly apprehensive - still not sure it's the right thing to do. I've been swept along thus far on the wave of Joseph's enthusiasm, combined with Mama's certainty - I sometimes feel I have no power to resist or to make choices for myself.

Monday 11th October, 1943

Joseph had told me so much about Vytautas but nothing could have prepared me for meeting him in person. I can't explain. I tried to convey to Mama how he made me feel, but I didn't have the words. I don't now. He wears heavy rimmed black spectacles with thick lenses that seem to somehow set him apart from the ugliness of our world. From behind them his eyes exude such calm, such confidence. I felt safe with him in an instant. Mama is relieved. She was worried that I would change my mind and stay, but she now believes that I will indeed go. That I will be saved. She tells me over and over that it is her only wish - to see both her children safe.

Thursday 14th October, 1943

I've been working on the foundry brigade all week and finally today Joseph managed to smuggle me into the attic to see the hiding place. It's an amazing construction. I don't know how he managed it. He tells me he's been working on it for months - since before we met. It still seems unimaginable that we will live in that box - for who knows how long. I keep believing this must end soon - but I've believed that for 2 years now. And still it goes on...

Tuesday 19th October, 1943

The deed is done. We are married! The ceremony was over in moments. Joseph had a bottle of vodka hidden for a celebration. I told him to give it to me for safe keeping but he said he did not trust me after the

performance in the tent. That he was afraid I would drink it all. When we came to Elia's room where the vodka was hidden someone had stolen it. Divine retribution because he would not trust me?

Friday 22nd October, 1943

My first entry in our new home. Vytautas and Joseph have worked wonders. It is not a palace but we have mattresses and blankets. A light bulb and a stove and towels. A few moments ago we heard Vytautas's special knock and opened the trap door. A basket appeared with bread and salt and even a tiny piece of bacon fat. The traditional welcome to a new home. What a man. What an adventure.

Sunday 24th October, 1943

The reality of this adventure is that fear of discovery fills our waking hours, and even invades our dreams. Each little accidental sound is like a thunderclap. We freeze and wait for the flash of lightning that surely follows. During the day I am nervous even to roll over on the bunk. Now Joseph fears that our light will be seen through the cracks in the boards of the false wall. Until a solution is found we must remain in total darkness during working hours. We try to sleep, the rats run riot.

Thursday 28th October, 1943

Each night we have worked to plaster over the cracks in the false wall. Almost impossible to make plaster stick to the wooden boards, but it is done. We have light once more. Joseph jokes that I can find work as a plasterer when this is over - I quite like the idea.

Friday 29th October, 1943

A quiet day brought new danger. Vytautas came, ashen faced, to the trap door. The electricity meter was read. Questions are being asked. Why suddenly is so much power being used? Vytautas flustered - for the first time. This may be over much sooner than we planned. Without heat we will not survive here. I was not certain that I wanted to come here. But news from the ghetto is that the horrors we feared have come to pass. Another major action has taken place. 3000 taken overnight. Return is not an option. I now find myself longing to remain in this safe haven.

Laidotuvių biuras

Anapus liejyklos sienų brėkšta aušra, bet dėžės vidun neprasisakverbia nei spindulėlis. Mara ir Juozapas susiglaudę ant gulto, atsigręžę viens į kitą, tyliai šnabždas tamsoje. Virš jų – Motina, atsigulusi ant šono, atmerktomis akimis, klaidžiojančiu žvilgsniu, žinoma, klausosi.

Ji gimė valstiečių šeimoje, o santuoka su Benjaminu Kaganu išvedė juos abu už jų socialinės aplinkos. 1939-aisiais, turėdamas kraupų įžvalgumą ir giliai bijodamas dėl ateities, Benjaminas nusprendė su šeima persikraustyti į Angliją, bet Mira tam pasipriešino. Ji liko Kaune, neva sutvarkyti uždarmo šeimos verslo reikalų. Tiesą pasakius, ji manė, kad jos vyras yra panikos kėlėjas, o vien dėl jo beprotiškų baimių ji nenorinti tiesiog palikti visko ir visų, kuriuos pažinojo. Taigi, dabar jos gyvenimo vyru buvo Juozapas ir su juo jį kovojo. Nuo pat tos akimirkos, kai sovietai perėmė Lietuvos valdymą į savo rankas, ji ėmė nesutarti su vyriausiuoju sūnumi. Ji kovojo, norėdama apsaugoti jų gyvenimo būdą. Jis kovojo, norėdamas apsaugoti jų gyvybes. Jai pasisekė, kad jis paveldėjo jos užsispyrimą.

Pasigirsta beldimas. Juozapas pašoka ant kojų. Visi trys sulauko kvėpavimo. Laikas pakimba. Ir tada dar trys beldimai. Tai kodas. Vadinas, saugu. Čia Vytautas. Jis pasirodo iš apačios, kartu atsinešdamas sau būdingą šilumą ir šviesą. Jis paduoda kvadratinę maždaug 45 cm plieno plokštę su skylutėmis kiekviename kampe Juozapui, šis linkteli: „Tobula“. Vytautas nerimastingai žvilgteli į laikrodį. „Likusias paliksiu po laiptais, šiąnakt pasiimsi“. Jis nusišypsavo Marai ir išėina. Motina nūsuka į sieną.

Į getą ji ne tik savo noru įžengė, bet tiesiog šuoliais ten nušuoliavo – patikėjusi vokiečių propaganda, kad tvora pastatyta siekiant apsaugoti žydus nuo barbarų lietuvių. Juozapas į getą įžengė greta jos, nors visi jo instinktai jam

sakė bėgti. Nesant tėvui, jis jautė savo pareigą jai, bet šios pareigos neslėgė pernelyg šilti jausmai. Kai iš chaoso susiformavo nauja tvarka, ji paragino jį užimti savo vietą geto hierarchijoje; užimti galios poziciją, suteikti jiems tokį statusą, prie kurio ji buvo įpratusi. Jis ne tik atsispyrė jos maldavimams, bet ir energingai siekė gyventi taip, kad nepakliūtų į radarą. Kai vokiečiai paskelbė kviečiantys penkis šimtus šviesiausių ir geriausių geto vyrų suformuoti elitinę darbo brigadą, vyrai suskubo joje gauti vietą. Juozapas nestojo į eilę, tiesą sakant, pasislėpė. Motina įsiuto. Praėjus dvejiems metams jis vis dar gyvas. Tie penki šimtai – nebe.

Po trijų dienų, nakčiai užslinkus, Juozas, surinkęs krūvą plieno plokščių, pradeda antrąjį savo projekto etapą. Pasiguldo keturias plokštes vieną greta kitos ant grindų plotelyje prie pat dėžės. Paima matavimo juostą ir patikrina keturių plokščių ilgį. 137.16 cm – jis žvilgteli į Motiną, norėdamas įsitikinti, ar ji stebi. Ir leidžia sau nusišypsoti.

Kiekvienas nuosmukis, padėties pablogėjimas Motiną ir sūnų vis labiau priartina vieną prie kito. Priverstinė artumo spiralė savo epicentrą pasiekia čia, šioje dėžėje. Dabar jau nebeįmanoma nei pabėgti, nei atsikvėpti, nei atsitraukti. Jie pešasi kaip narve uždaryti šuo su kate. Ji keikia Juozą už tai, kad atsivedė ją į šį nehigienišką pragarą, jis koneveikia ją už tai, kad neatsakingai elgiasi ir rizikuoja jų saugumu. Ją išgąsdina žiurkės ir ji įjungia šviesą. Jį gąsdina šviesa ir jis užsipuola ją. Ir visas šis karas vyksta tik įnirtingais sceniniais šnabždesiais, nes čia, šioje pavojingoje vietoje, pakeltas balsas gali akimirksniu juos išduoti. Mūšis seka mūšį ir Mara yra priversta atlikti tarpininkės vaidmenį. Bet jau keletą dienų tylu. Motina ėmėsi naujos taktikos, kurios Juozapas bijo net labiau nei jos įniršio ir nerūpestingumo.

An Undertaking

Beyond the foundry walls, dawn is breaking but no light penetrates the box. Mara and Joseph huddle close on their bunk, face to face, whispering quietly in the darkness. Above them, Mother lies on her side, eyes open but unfocussed, listening of course.

She was born into a peasant family, and her marriage to Benjamin Kagan took them both outside their class. In '39, when Benjamin sensed that their future was threatened and started to make plans to move the family to England, she had resisted. She remained in Lithuania, ostensibly to finalise the family's business affairs there. In truth, she thought her husband took an over cautious view of the political landscape, and she was not willing to relocate. Since the moment that the Soviets had taken control of Lithuania she had been at odds with her eldest son. She fought to protect their way of living. He fought to protect their lives. She was fortunate that he had inherited her stubborn streak.

Joseph 1931

A knock. Joseph springs upright. All three stop breathing. Time hangs. And then the three further knocks. It's the code. It's safe. It's Vytautas. From below he appears, bringing his natural warmth and light with him. He hands a square steel panel, about 18 inches square, with a hole in each corner to Joseph who nods, "Perfect". Vytautas glances

anxiously at his watch. "I'll leave the rest under the stairs for you to collect tonight." He throws Mara a smile and leaves. Mother turns to face the wall.

She had not just entered the ghetto willingly, she had positively galloped there – believing the German propaganda that the fence had been erected to protect the Jews from the barbarian Lithuanians. Joseph had entered the ghetto at her side when all his instincts had been to flee. In the absence of his father, he felt duty bound to her – but the duty didn't come

laden with a great deal of warmth. As a new order took shape from the chaos, she urged him to take his place in the ghetto hierarchy; to adopt a position of power, to afford them the status to which she was accustomed. He not only resisted her entreaties but actively sought to live beneath the radar. When the Germans put out a call for the ghetto's five hundred brightest and best to form an elite work brigade, men rushed for a place. Joseph did not join the queue, in fact he hid. Mother was furious. Two years later he is still alive. The five hundred are not.

Three days later – night has fallen. Joseph has amassed a pile of the steel panels and begins phase two of his project. He lays four panels side by side on the floor in the area just outside the box. He takes a tape measure and checks the length of the four panels. It is 4'6" – he glances at Mother, to make sure she is watching. He allows himself a smile.

Ji pareiškė, kad verčiau mirs, nei toliau gyvens tokiomis sąlygomis. Ji įsitikinusi, kad jiems lemta mirti šioje dėžėje, ir nusprendė, kad geriau iškeliuti anapus anksčiau negu vėliau. Ji nebevalgo, nebekalba, ji užsibrėžė sau tikslą numirti. Iš pradžių Juozapas jos tylėjimą traktavo kaip sveikintiną atokvėpį, bet ji su kiekviena diena vis silpnėja ir jį apima baimė, kad jai iš tikrųjų gali pavykti. Žinoma, jos mirtis bus tragedija: ji yra jo motina ir jis pats ėmėsi užtikrinti jos išlikimą, bet esama ir aktualesnių praktinių problemų. Jei ji mirs slėptuvėje, nebus kur padėti kūno, o pūvantis lavonas vasaros karštyje greitai ne tik taps nepakenčiamas, bet beveik neabejotinai išduos jų buvimą čia. Tačiau, žinoma, Juozapas turi planą.

Dienos metu jie guli tylėdami ir nejuda. Kiekvieną vakarą Juozapas grįžta prie savo projekto. Jis pradėjo tvirtinti plokštes vieną prie kitos. Regis, jis meistrauja ilgą siaurą dėžę. Motina nebesitveria savo kailyje, kaip nori sužinoti, ką jis sumanė, bet ji nesulaužys tylėjimo įžado. Su kiekviena diena jos smalsumas vis plečiasi, dar toliau nukeldamas jos savitvardos ribas. Jei ji būtų katė, jau seniai būtų mirusi. Vis tik ji dar labai gyva ir nežino, kiek dar pajėgs išvert šią tylą. Pagaliau ji nebeištveria. „Juozai, – lepteli. – Ką, po galais, darai?“

Pasakodamas šią istoriją jis mėgaujasi akimirka. Jo akys žiba iš džiaugsmo dėl pergalės, net ir po trisdešimt su viršum metų, net kai ji jau seniai mirusi, seniai palaidota. Jis neskuba...

– Štai, darau jums karstą, motin. Nesijaudinkit, patikrinau matmenis. Jis šiek tiek per trumpas, bet netrukus po mirties kūnas susitrauks keliais centimetrais.

Motina mirtinai išblyško. Jos veidas labiau panašus į vaiko nei mamos.

– Ar tu koks monstras?

– Ne. Aš esu praktiškas žmogus, besirūpinantis savo šeimos išlikimu, – jo veidas suakmenėja.

– Jei jau nusprendėte mirti, numirti čia, ką darysime su jūsų palaikais? Tikrai negalėsime saugiai išgabenti mirusio žmogaus. Ne – teks

pasilikti čia. Meistrauju, kad turėtume kur paslėpti jūsų irstantį lavoną.

Kai ji nukreipia žvilgsnį nuo sūnaus į pusiau pabaigtą karstą, regis, jos kūnas išdidėja. Pečiai išsitiesia, smakras pakyla, plaučiai prisipildo oro. Ji jokių būdu nesuteiks jam to džiaugsmo – nė pro kur jis nepaguldys jos į tą karstą. Ji gyvens, velniai griebtu, ir įrodys, kad jis klysta.

Bet čia ne ta akimirka, kai galime pasakyti „ir gyveno jie toliau ilgai ir laimingai“. Jie nepuola viens kitam į glėbį ir nepasižada pradėti visko iš naujo. Taip pat ji nepripažįsta, kad jis toli gražu nėra baisuoklis, linkintis jai mirties, o sumanus sūnus, kuris pasitelkė visas savo klastas, kad sugražintų ją į gyvenimą. Tačiau ji tikrai gyvena. Išardytas karstas lieka atremtas į sieną visą likusį laiką nelaisvėje – taip dažnai reikalingas priminimas apie jiems tenkančius pasirinkimus.

Mira ir Juozapas 1922

With every downturn Mother and son have been driven closer together. The enforced spiral of proximity has reached its epicentre, here in this box. Now no escape, no respite, no retreat is possible. They fight, like caged cat and dog. She rails against Joseph for bringing her to this unhygienic hell, he curses her for playing fast and loose with their safety. She is terrified of the rats and turns on the light. He is terrified of the light and turns on her. And this war is conducted entirely in fierce stage whispers because in this precarious place, a raised voice can give them away instantly. Battle follows battle, Mara is forced to play mediator. But for several days now – silence. Mother has taken a new tack – one that Joseph fears even more than her rage and her carelessness.

She has declared that she would rather be dead than go on living in these conditions. She is certain they are destined to die in this box and has decided it would be better to go sooner rather than later. She no longer eats, she no longer speaks; she has set about the task of dying. At first Joseph had treated her silence as welcome respite, but she is getting weaker by the day and he has begun to fear that she may actually succeed. Of course her death will be a tragedy – she is his mother and he has taken it upon himself to ensure her survival – but there are more pressing practical problems. If she dies in the hideout they will not be able to dispose of the body and a rotting corpse, in the heat of the summer, will quickly not only become unbearable, but almost certainly alert someone to their presence. But of course, he has a plan.

By daytime they lie silent and still. Each night Joseph returns to his project. He has begun fixing the panels together. He seems to be building a box. Mother is aching to know what he's up to, but she will not breach her vow of silence. Each day her curiosity stretches the boundaries of her self-restraint further. If she

were a cat she would be long dead by now. As it is she is still very much alive, and she is not sure how much longer she can hold out this silence. Finally she can bear it no longer. “Joseph” she blurts out, “What on earth are you doing?”

In the telling of this story he relishes this moment. His eyes twinkle with delight at his victory – even after an interval of 30 years or more – even when she is long dead, long buried. He takes his time...

“Well mother, I'm building you a coffin. Don't worry I've checked the measurements. It's somewhat short but the body will contract a few inches soon after death.” Mother has turned deathly pale. Her face is more that of child than mother. “Are you some kind of monster?” “No – I am a practical man concerned with the survival of my family.” His face hardens. “If you choose to die, choose to die here – what will we do with your body? We'll certainly not be able to smuggle a dead person out safely. No – you will have to stay here. I'm building somewhere for us to hide your decomposing corpse.”

As she looks from her son to the half built coffin she seems to physically grow in stature. Her shoulders square, her chin lifts, her lungs fill with air. No way is she going to give him the satisfaction of placing her in that coffin. She is damn well going to live and prove him wrong.

This is no happy ever after moment. They don't fall into each other's arms and pledge a new start. Nor does she acknowledge that, far from being the terrible son who wished her dead, he is the clever son who used all his guile to bring her back to life. But she does live. The dismantled coffin remains leaning against the wall for the remainder of their time in captivity – an oft-needed reminder of the choices they face.

1944 m. liepos 24 d., pirmadienis
Liejykloje žmonių nebėra. Visi darbai sustoję. Anapus šių sienų tikriausiai chaosas, bet čia - tik tyla. Dyg nakties gūduma dienos kaitroje. Metas išeiti - sutarėm visi. Čia jau nesam saugūs. Juozas bijo, kad traukdamiesi vokiečiai susprogdins viską, ką gali, įskaitant liejyklą. Kaip visad planą turi Vytautas: Juozas su motina nedelsiant išeis pas Macenavičius. Jis atrodo įsitikinęs, kad jie bus saugūs dėl savo šviesių plaukų, mėlynų akių. O man teks kantriai išbūti šiek tiek ilgiau - vos žvilgtelėjus į mane, matyti, kad aš žyde. Prakrapštėme plyšels uždarytame kraigo sienos trikampiam langelyje, kad galėtume tykoti ženklo.

1944 m. liepos 26 d., trečiadienis
Ženklo sulaukėm vos išaušus. Mano mažasis broliukas Aliukas - vilties švyturys - su ožka prie šono pasirodė ant kalvos. Juozas su motina išėjo po kelių minučių. Juozas tuo pačiu švarku, kurį vilkėjo, kai atvykome čia prieš 9 mėnesius. Jis taip sulyso, kad tas kabėjo ant jo kaip drobulė. Ar jam pavyks įsimašyti į minią? Ar pavyks motinai susivaldyti, išlikti ramiai ir tyliai? - ji juk to nesugeba! Dabar esu čia viena, o laikas slenka dar lėčiau.

1944 m. liepos 28 d., penktadienis
Jaučiuosi drąsi - o gal tampa neatsargi. Nukrapščiau daugiau dažų nuo lango praplatindama plyšels. Dabar turiu tinkamą akute, stebėti pasaulį anapus mūsiškio. Valanda po valandos stebiu horizontą kaip vanagas, bet vis dar nematyti nei Aliuko, nei ožkos, nei išganymo.

Penktadienio vakaras
Šiandien - klaidingai raudonas dangus! ir žmonių siluetai padūmavusiame raudony. Man atrodė, kad jie rodo pirštais tiesiai į mano langą. Mane pagavo panika. Ar jie pamatė mane? Ar išsidaviau? Logiškai mąstant, tai nesmanoma, jie nemato net lango, ką kalbėt apie plyšels ir mano akis anapus stiklo, bet baimė parginė mane visą drebančią atgal į dežę. Norėčiau, kad būtų kas nors, kažkas, ne vien tik šis popieriaus lapas, su kuriuo galėčiau pasidalinti savo baimę. Dėkui nesulaukiu žinios.

1944 m. liepos 29 d., šeštadienis
Šiandien ir vėl ožka ant kalvos nepasirodė. Keistai ramu čia būti vienai.

1944 m. liepos 31 d., pirmadienis
Pagaliau išėjau. Antai Aliukas ant kalvos šlarto. Tek daug vienas kitam turim papasakoti. Nežinau, nuo ko pradėti. Aliukas pasakoja man apie mano matytą liepsnojantį dangų. Kad getas vis dar smilksta. Sudegintas iki žemės paviršiaus - ir dar giliau. Tie, kurie (saugiai iki pabaigos) slėpėsi po žeme, sudegė gyvi, užduso nuo dūmų, palaidoti karstuose, kuriuos manė būsiant saugiu prieglobsčiu. Vėl reikia dėkoti Juozo nuojautai - kad paslėpė mus už geto vartų. Net šiurpu pagalvojus, kas galėjo nutikti ...

1944 m. rugpjūčio 1 d., antradienis
Laiminga įsitaisiau šieno kupetoje pas Macenavičius. Tie atsiprašo, kad man tenka būti čia, daržinėje, kai tuo tarpu Juozas su motina - gyvenamajame name. Vokiečių galbūt jau nebėra, bet ir pasigailėjimo už žydu slėpimą dar nėra. Tągi, dar kurį laiką privalau slėptis. Tebūnie. Turiu maisto, turiu minkštą šieno guolį, turiu draugiją - Aliukas visą laiką praleidžia su manimi - žiūriu į dangų ir įsivaizduoju bėgančius vokiečius.

1944 m. rugpjūčio 3 d., ketvirtadienis
Vakar vakarą besitraukiantys vokiečių kareiviai ieško kur pernaktuoti. Antanas - apačioj prie kopėčių, aš - neriu gilyn į sieną. "Tūms bus nepatogu viršuj - ten pilna žiurkių!", pasakė jis ir jie nuėjo šalin. Bet iki tol visiškai apsikarus šieną aš vos neušspringau mėgindama nesukosėti. Šįryt visiškai kontrastas. Prie durų - Raudonosios armijos karininkas. Motina spiegdama puolė jam ant kaklo ir ėmė bučiuoti. Turbūt iš palengvėjimo, kad daugiau nebereikia apsimesti kurčėnebyle. Sakė, kad jis atrodė išsigandęs, vargšas vaikinai!

1944 m. rugpjūčio 8 d., antradienis
Šiandien pirmą kartą mieste. Net neįsivaizdavau, kad šitaip viskas nuniokota. Graibstom naujienų nuotrupas apie draugus ir šeimą. Apie tėvus vis dar nė žodelio. Visi esam kupini klausimų, vardų, vilties. Tačiau viltys blėsta girdint, kiek pražuvo. Jei perbraukčiau ranka per marios žmonių, kurie beveik prieš trejus metus pateko į getą, sugriebčiau tik šapelius. Esu vienas iš tų šapelius. Tokios daugybės nebėra - tie iš mūsų, kurie išgyveno, laikosi kartu ir nežino, ar švęsti, kad išgyvenome, ar gedėti dėl tų, kurių niekada nebepamatysime.

Antanas Macenavičius 1939

Visa Macenavičių šeima - Antanas, Marija, Elaiūnė, Judita prie namo 1939

Mara ir Marija Macenavičienė 1968

Marija Macenavičienė 1939

*1967
Aliukas ir Macenavičiai
1952*

Monday 24th July, 1944

The foundry is deserted. All work has stopped. There must be chaos beyond these walls but here - just silence. Like the dead of night in the heat of the day. It is time to get out - we are all agreed. We are no longer safe here. Joseph is afraid the Germans will blow up everything they can, including the foundry, as they retreat. As ever, Vytautas has a plan. Joseph and Mother will go to Macenavičius right away. He seems certain they will be safe with their fair hair, their blue eyes. One glance at me reveals me as a Jew so I must be patient for a bit longer. We've scratched a tiny hole in the paint which covers the triangular window in the gable wall to watch for the sign.

Wednesday 26th July, 1944

The sign came just after dawn. My little brother Alik - the beacon of hope, with a goat at his side, appeared on top of the hill. Joseph and Mother left minutes later. Joseph, in the coat he wore when we arrived here 9 months ago. He's lost so much weight that it hung from him like a shroud. Will he really blend into the crowd? How will Mother keep her nerve, keep her silence? - not her forte! I am alone here now, and time passes even more slowly.

Friday 28th July, 1944

I'm feeling brave - or maybe getting careless. I scratched away more paint on the hole in the window. Now I have a proper peephole on the world beyond our world. I'm watching the horizon for hour upon hour, like a hawk - but still no Alik, no goat, no salvation.

Friday evening

Tonight - a horrific red sky! and figures silhouetted in the smoky redness. It seemed to me that they pointed their fingers right at my window. Panic gripped me. Did they see me? Have I given myself away? Logic tells me this can't be, that they don't even see the window let alone the hole and my eye behind it - but fear has driven me quivering back into the box. I wish there was someone, something other than this page, with which to share my fear. I long for news.

Saturday 29th July, 1944

No goat on the hill again today. It's strangely peaceful here alone.

Monday 31st July, 1944

Out at last. Alik there on the hillside. So much to tell each other. Hard to know where to start. Alik tells me about my flaming sky. How the ghetto still smoulders. Burnt to the ground - and further still. Those hidden below - safe till the end - burned alive, suffocated by the smoke - entombed in what they thought were their safe havens. Joseph's foresight again to thank - that we were hidden beyond the ghetto gates. I can't help but think what might have been...

Tuesday 1st August, 1944

I am happily installed in the hayloft at the Macenavičius. They apologise that I am stuck out here in the barn while Joseph and Mother are in the house. The Germans may be all but gone - but there is still no mercy for harbouring Jews. So I must stay hidden a while longer. So be it. I have food, I have a soft bed of hay, I have company - Alik spends all his time with me - and I look out at the sky and I imagine the Germans running.

Thursday 3rd August, 1944

Last night - retreating German soldiers searching for somewhere to bed down. Antanas at the bottom of the ladder, me diving deep into the hay "You'd hate it up there - full of rats!" he said and off they went. But not before I'd buried myself completely and nearly choked trying not to cough. This morning what a contrast. Red army officer at the door. Mother threw herself around his neck shrieking and kissing him. Probably relief that she didn't have to pretend to be a deaf mute any more. They say he looked terrified, poor chap!

Tuesday 8th August, 1944

My first time in town today. I hadn't imagined the scale of the devastation. We grasp at shreds of news of friends and family - no word yet of our parents. We are all full of questions, of names, of hope. But hopes are fading as we hear how many have been lost. Had I run my hands through the sea of humanity that entered the ghetto almost 3 years ago I would catch just a scrap. I am one of those scraps. So many are gone - those of us who survive cling together and don't know whether to celebrate our survival or collapse with grief for those we may never see again.

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją,
nunešiau į mokyklą nuotraukas

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją – per istorijos pamoką –
turėjau pasidalinti šeimos prisiminimais apie Antrąjį pasaulinį karą

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją –
tai aš jiems turėjau pasakoti istoriją, kurią tik girdėjau iš kitų

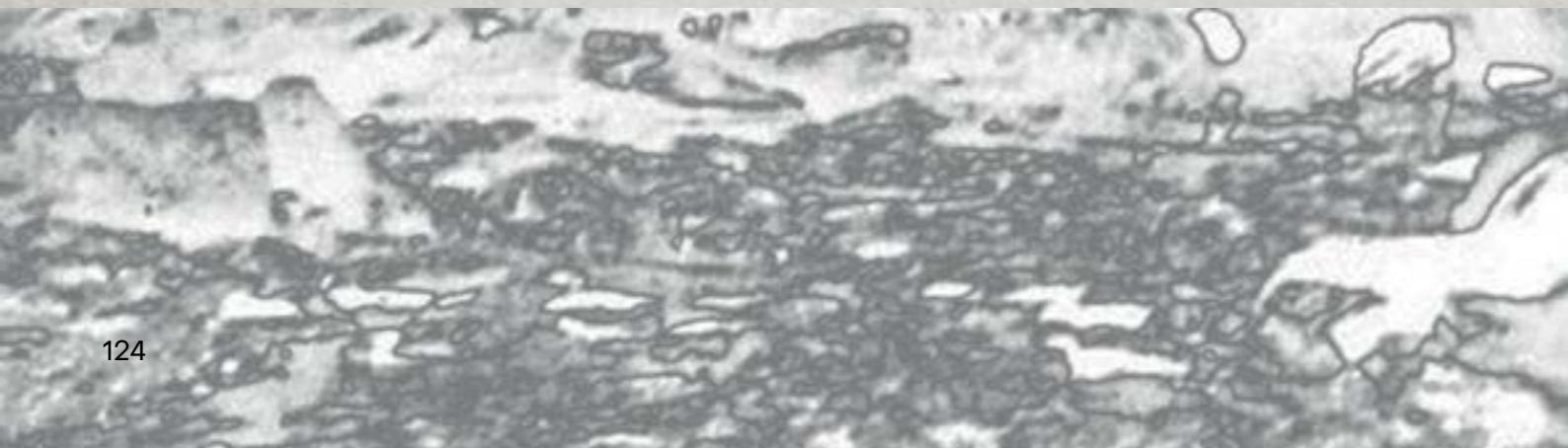
kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
nesuvokiau, kad istorijos apie mirtį nebuvo pasakojamos
kiekvienoje šeimoje

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
aš nebuvo daug mąsčiusi apie tą žmogų

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
aš nesugebėjau atsakyti į jų klausimus

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
aš neįsivaizdavau, kaip tai juos paveiks

Jurgis Štromas
George Shtrom
1895–1941

the first time I told this story
I took the photographs to school

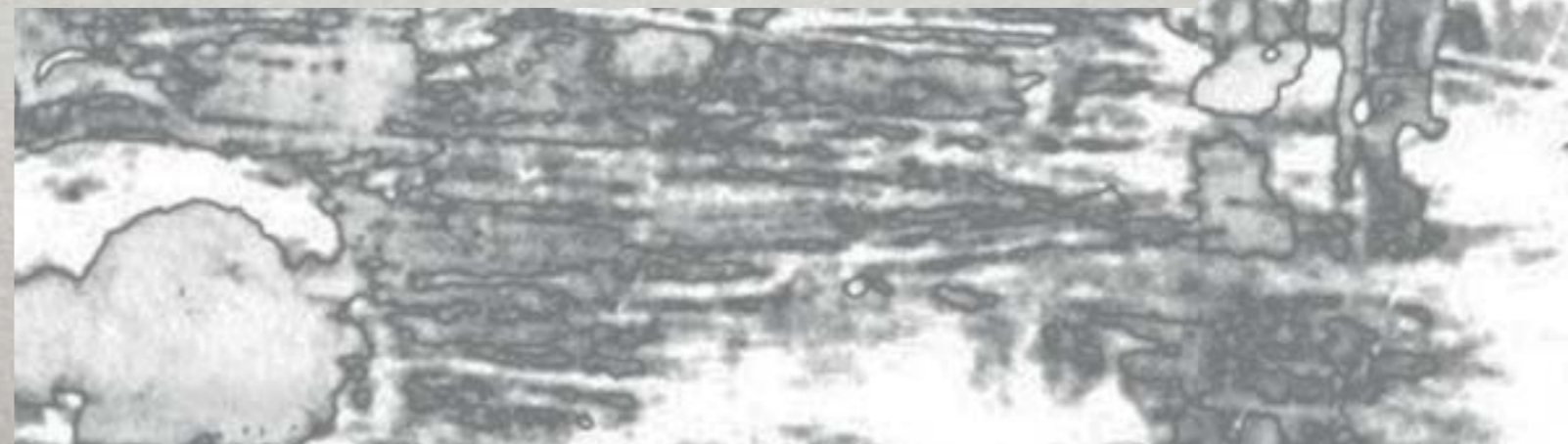
the first time I told this story
it was history homework -
bring a bit of WW2 from home

the first time I told this story
it was me that had to tell a story
I had only ever heard told

the first time I told this story
I hadn't yet spent time imagining
who this man was

the first time I told this story
I could not answer the questions
they asked

the first time I told this story
I had no idea of the impact it would
have

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
aš pavogiau ją iš savo mamos

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
jaučiausi tarsi apgavikė

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
aš lengvabūdiškai ją paleidau į pasaulį

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
ji dar nebuvo mano

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
sukrėsta pamačiau siaubą jų veiduose,
siaubą, kurio aš nejutau

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
tai buvo pirmas kartas,
kai aš pati ją iš tikrųjų išgirdau

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
tai buvo pirmas kartas, kai ją pavadinau Jurgiu

kai pirmą kartą papasakojau šią istoriją
negalvojau, kaip sunku bus ją girdėti

the first time I told this story
I stole it from my mother

the first time I told this story
I felt like a fraud

the first time I told this story
I tossed it carelessly into the world

the first time I told this story
it was not yet mine to tell

the first time I told this story
I reeled as I saw horror in their faces,
a horror I did not feel

the first time I told this story
was the first time I really heard it myself

the first time I told this story
was the first time I called him Jurgis

the first time I told this story
I didn't think about how hard it would be to hear

Man sakė, kad ji buvo iš tikrųjų didinga.
Išeitis visuomet yra, ji man sakytų.
Nėra reikalo degraduoti, primygtinai tvirtintų.
Virvelinis diržas, kuriuo visad apjuosdavo sau liemenį
lengvai nuslydęs apsivijo kaklą.
Plunksniški jos pirštai trūktelėjo į viršų ir šonan
„Tiesiog patrauki štai taip, ir viskas. Matai?“

Tokia tiesi ir įsitempus kaip styga, maniau, ji trakštels,
bet regis, ji bus išmokus lenktis.
Jie kalbėjo apie jos rūpestingumą, jos dosnumą, jos stiprybę.
Aš nustebus, susigėdus dėl savo nuostabos, ilgiuosi jos dar labiau.
Kai ją rado kybančią, dar kvėpuojančią,
nenuleido žemyn.

Nei šiltinės
Nei dujų kameros
Nei lėto badmiriavimo
Man sakė, kad ji iš tikrųjų pakilo aukštyn.

Zhenia c. 1939

Zhenia

I was told that she was, in fact, magnificent.
There is always a way out, she'd told me.
No need for degradation, she'd insisted.
The cord belt she always wore around her waist,
slipped lightly around her neck
Her feather-like fingers yanking up and to the side
"You just pull, like that - and that's it. See?"

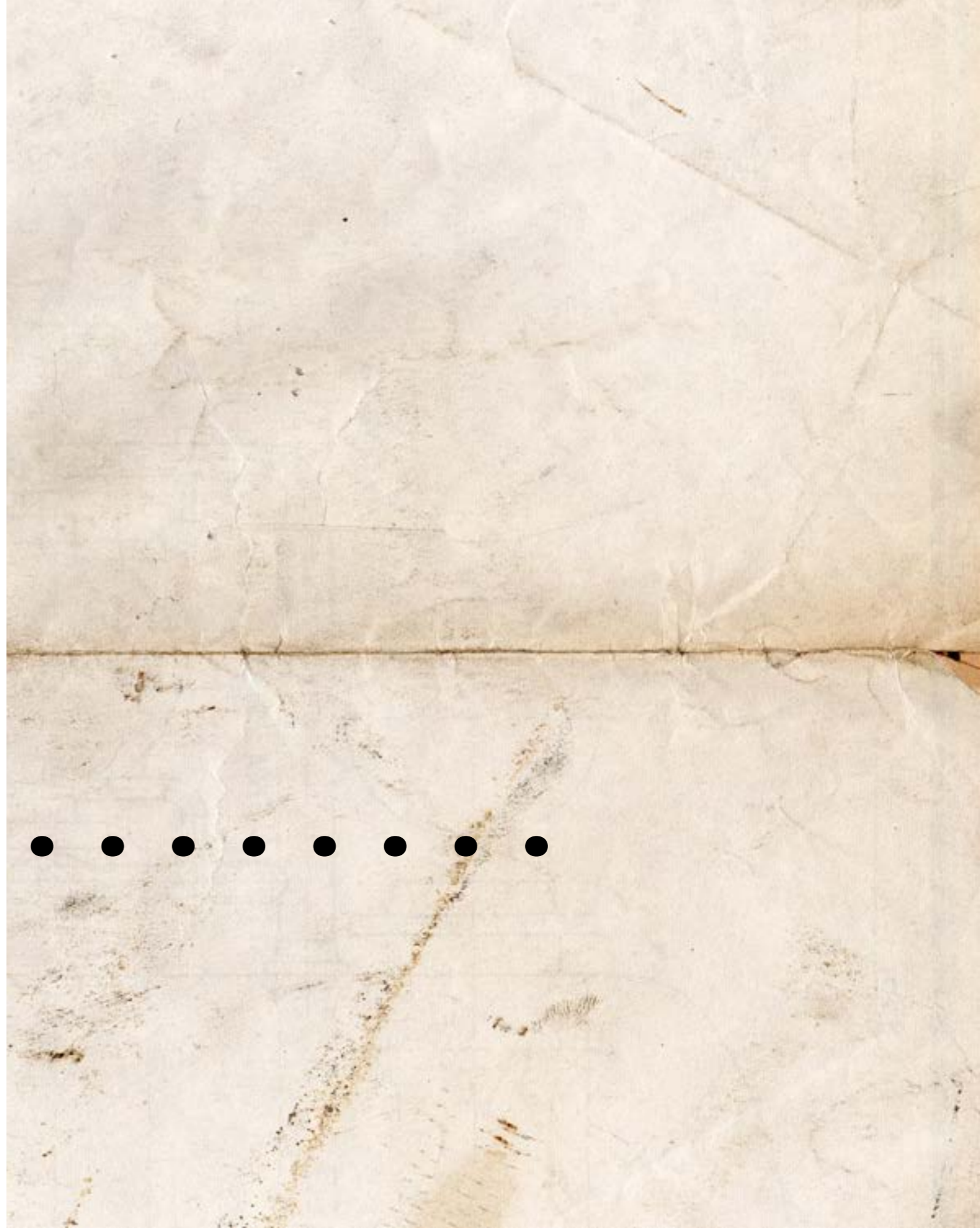
So highly strung I imagined she would snap
it seems she learned perhaps to bend.
They spoke of her caring, her sharing, her strength.
I'm surprised, ashamed of my surprise, and miss her more.
When they found her hanging, still breathing,
they did not cut her down.

No typhoid
No gas chamber
No slow starvation
I was told that, in fact, she rose up.

Vytautas Rinkevičius
1906–1988

laiko juosta

Neapibrėžtumai

1939 rugpjūtis – 1940 birželis

1939
rugsjūtis

lapkritis

1940

birželis

Lietuva

Latvija ir Estija patenka į sovietų „įtakos sferą“.

Didžiulis žydų pabėgėlių antplūdis iš Lenkijos; jie bėga ir nuo Hitlerio, ir nuo Stalino.

Išleidžiamas įsakymas dėl etninių vokiečių repatriacijos.

Slaptuoju papildomu Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sienų ir draugystės sutarties protokolu Lietuva įtraukta į sovietų „įtakos zoną“.

Sovietų ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutartis gražina Vilnių Lietuvai. Mainais Lietuvoje įkuriamos 5 karinės bazės su 20 000 karių.

Santykinio stabilumo laikotarpis. Bet lietuviai suvokia grėsmę. Populiarus to meto šūkis „Vilnius mūsų, o mes – rusų“.

Sovietai iškelia Lietuvai ultimatumą, priversdami sudaryti naują sovietų valdžią. Vadovaujantys Lietuvos vyriausybės nariai pabėga iš šalies.

Sovietų kariuomenė įsiveržia į Kauną ir okupuoja nepriklausomą Lietuvos respubliką.

Šeima

Juozapas pabaigia studijas Lidso universitete ir sugrįžta per atostogas į Kauną aplankyti tėvų.

Mara, kuri dėl sveikatos dvejus metus mokėsi privačiai, sugrįžta tęsti mokslų į valstybinę mokyklą.

Nebegalėdamas grįžti į Angliją, Juozapas pradeda dirbti šeimos bendrovėje „Gamyba“.

Iš Vilniaus atvyksta Štromų giminaičiai, apie kuriuos nieko nežinota. Lenkijai okupavus Vilnių, jie buvo atskirti nuo šeimos nuo 1922–ųjų.

Tėvas Lietuvos vyriausybės pavedimu išvyksta į Angliją įsigyti prekių, o Juozapas perima vadovavimą gamyklai.

Nutrūkus žaliavų tiekimui iš Vokietijos, gamyklai reikia žmogaus, kuris mokėtų galasti geležtes, ir Juozapas susipažįsta su Johanesu Brusu.

Lietuva atkertama nuo Anglijos ir Tėvas nebegalį sugrįžti.

Mara viena nueina į operą pažiūrėti „Traviatos“.

Pasaulis

SSRS ir nacistinė Vokietija pasirašo Molotovo–Ribbentropo nepuolimo paktą.

Prancūzija ir Didžioji Britanija paskelbia karą Vokietijai.

Lenkijoje naciai įsako žydams nešioti Dovydo žvaigždės ženklą.

SSRS pašalinama iš Tautų Sąjungos.

Vokietija įsiveržia į Norvegiją ir Daniją.

Italija paskelbia karą Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai.

Vokietijos kariuomenė prasiveržia į Prancūziją.

Sovietų kariuomenė įsiveržia į Lietuvą.

Vokiečių kariuomenė įsiveržia į Lenkiją iš vakarų.

Sovietų kariuomenė įsiveržia į Lenkiją iš rytų.

Varšuvoje prasideda geto sienos statybos.

Pirmasis lenkų išvežimas į Aušvicą (Osvencimą).

Okupacija

1940 birželis – 1941 birželis

1940
birželis

liepa

rugpjūtis

1941

kovas

birželis

Lietuva

Sovietai sudaro marionetinę Liaudies vyriausybę.

Suklastoti rinkimai rodo beveik visišką pritarimą sovietų aneksijai.

Lietuva aneksuojama Sovietų Sąjungos.

Uždrausta Lietuvos valiuta litas ir įvestas sovietinis rublis.

Sovietai pasitraukia iš Kauno.

Sovietai įveda spaudos cenzūrą ir visi leidiniai, kurie laikomi žalingais komunistų partijai, sunaikinami.

Uždraudžiamos visos politinės, kultūrinės ir religinės institucijos.

Nacionalizuojami visi bankai, gyvenamieji namai ir privačios įmonės, kuriose dirba daugiau nei 20 žmonių.

„Liaudies priešų“ areštų ir deportacijų laikotarpis.

Lietuvos žemės ūkis griaunamas, o Romos katalikų bažnyčia slopinama ir persekiojama.

Suformuojama Lietuvos laikinoji vyriausybė.

Naujai „išrinktas“ liaudies seimas paskelbia Lietuvos Tarybų Socialistinę Respubliką.

Etniniai vokiečiai priverstinai repatrijuojami.

Masinė deportacija: į Sibirą ir į Sovietų Sąjungos gilumą ištremiami 17 600 Lietuvos piliečių. Tarp jų 2600 žydų, įvardytų „liaudies priešais“ ir „kapitalistais“.

Šeima

Kaganai praranda šeimos verslą – tekstilės įmonę, ją nacionalizavus sovietams. Jiems duodamos 24 valandos išsikraustyti iš namų ir jie prisiglaudžia pas gimines.

Juozapas Kaganas, kapitalisto sūnus, sugrįžta į tėvo fabriką – dirbti gamybos ceche.

Jurgis Štromas, žinomas kairiojo sparno simpatikas, paskiriamas nacionalizuoto maisto kooperatyvo „Parama“ direktoriumi.

Brussas yra priverstas grįžti į Vokietiją.

Kaganų giminaičiai ištremiami į Sibirą.

Juozapas paskiriamas „Gamybos“ vadovu. Produktyvumas išauga.

Kaganai atgauna savo senąjį butą.

Juozapas padeda Balučio žmonai ir dukrai pabėgti – joms perduoda slapta išgabenti Brusio lagaminus.

Namas, kuriame gyveno Štromų šeima, nacionalizuojamas ir perduodamas Rašytojų sąjungai. Štromai persikelia į daug kuklesnį butą.

Mara iš mergaičių mokyklos pereina į berniukų, nes sovietų manymu, vienos lyties švietimas yra nenaudingas.

Juozapas palieka bendrovę ir įsteigia tekstilės technologijų mokyklą.

Dvylikametis Aliukas išvyksta į pionierių stovyklą.

Pasaulis

Sovietų invazija į Latviją ir Estiją.

Berlyną pirmą kartą bombarduoja Britanijos oro pajėgos.

Prasideda Austrijos žydų deportacija į Lenkijos getus.

Vykdydama Barbarosos planą, Vokietija įsiveržia į SSRS.

Vokiečiai įsiveržia į Paryžių.

Vokietijos žydams įsakoma nešioti geltoną žvaigždę su juodu užrašu „Jude“ (žydas).

Varšuvos žydams įsakyta persikelti į getą.

Hitleris įsako išplėsti Aušvico koncentracijos stovyklą ir šalia pastatyti Birkenau karo belaisvių stovyklą.

Prasideda Britanijos mūšis.

Paliaubos tarp Prancūzijos ir Vokietijos. Prancūzija pasiduoda.

Pasirašoma trišalė Berlyno pakto sutartis, sutvirtinanti visų Ašies valstybių sąjungą.

Invazija

1941 birželis – rugpjūtis

1941
birželis

liepa

rugpjūtis

Lietuva

Baltaraiščiai ima terorizuoti Lietuvoje gyvenančius žydus.

Vokiečiai atidaro kalėjimus ir paleidžia tardomus asmenis, politinius kalinius bei nusikaltėlius.

Pirmasis masinis žydų sušaudymas VII forte.

Paskelbiama apie Kauno geto įkūrimą.

Žydams įsakyta nešioti geltoną Dovydo žvaigždę ir persikelti į getą iki rugpjūčio 15 d. Įvesta komendanto valanda ir konfiskuoti visi žydams priklausantys šaunamieji ginklai bei radijo aparatai.

Vokiečių civilinė administracija perima pareigas iš kariuomenės.

Prasideda žydų pogromai. Baltaraiščiai/ sukarintos pajėgos padega sinagogas; nužudoma apie 600–1000 žydų.

Panaikinamos Lietuvos sukarintos pajėgos (sukilėliai) ir suformuojamos Lietuvos pagalbinės policijos pajėgos.

Žydai privalo nešioti Dovydo žvaigždę ant krūtinės ir nugaros; jiems uždrausta parduoti bet kokį turtą ar juo prekiauti.

Žydams draudžiama eiti šaligatviais, promenadomis, lankytis parkuose, naudotis suoliukais ir visu viešuoju transportu.

Žydams įsakyta aplink getą pastatyti spygliuotos vielos tvorą.

Vokietijos spaudžiama Lietuvos laikinoji vyriausybė atsistatydina.

Vokiečių pajėgos įžengia į Kauną.

„Lietūkio“ garažo žudynės. Žiauriai nužudoma 50–60 žydų.

Suformuojama žydų taryba – „Altstenrat“.

Dabar Kauno getas aptvertas spygliuota viela, o vartai uždaryti.

Šeima

Jurgis Štromas išseina į „Paramą“ atiduoti raktų. Ženia Štromienė suimama ir paleidžiama tą pačią dieną.

Jurgis Štromas nužudomas. Šeima apie tai nieko nežino.

Aliukas, sugrįžęs iš stovyklos, namuose neberanda tėvo.

Štromai apsigyvena gete, kur dalijasi namu su kitomis trimis šeimomis.

Štromai nusprendžia ne bėgti, o laukti žinių apie Aliuką.

Mara su pussesere Irena aplanko „Lietūkio“ garaže sulaikytą Jurgį Štromą, kuris ten plauna mašinas.

Ginkluotų baltaraiščių reidas į Štromų namus.

Irenos mama Sonja suimama ligoninėje ir vėliau nužudoma VII forte.

Juozas su motina, šiai primygtinai prašant, persikelia į getą.

Pasaulis

Daugiau nei 3 milijonai vokiečių sausumos karių dalyvauja Raudonosios armijos puolime fronte, kuris tęsiasi beveik 3000 km.

Vokietijos pajėgos okupuoja Rygą.

Gėringas įsako pasirengti „galutiniam sprendimui“.

Stalinas įsako taikyti „išdegintos žemės taktiką“. Raudonoji armija traukdamasi naikina žemę ir išteklius.

Čerčilis ir Ruzveltas pasirašo Atlanto chartiją.

Vokiečiai perima Lietuvos valdymą.

Maskvoje pasirašytas Anglijos ir Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties paktas.

Vokiečių pažangą stabdo siaubingos liūčių audros. Pažanga sulėtėja.

Įkalinimas

1941 rugpjūtis – 1943 spalvis

1941
rugpjūtis

spalis

gruodis

1942

gegužė

1943

Lietuva

1500 geto gyventojų atrenkami, nuvaromi į IX fortą ir sušaudomi.

Likviduojamas „mažasis getas“. Ligoninė sudeginama kartu su joje buvusiais pacientais ir personalu.

Išduodama 5000 Jordano darbo pažymėjimų – jie laikomi pasu, leidžiančiu išlikti gyvam. Tokie pažymėjimai labai geidžiami.

Tūkstančiai žydų iš Vokietijos ir Austrijos atvežami į Kauną, kad būtų nužudyti IX forte.

Visos knygos, nepaisant jų turinio, yra konfiskuojamos.

Palei geto tvorą esanti teritorija paskelbiama mirties zona. Kiekvienas, prisitinęs prie tvoros, bus nušautas.

Uždaromos visos mokyklos. Bet koks mokymas ir religinis ugdymas nuo šiol uždraudžiami.

Paskutinis geto ploto sumažinimas. Pietvakarių kvartalas išvalytas – nuo 30 000 populiacijos iki 11 000.

Didžioji akcija. Beveik 10 000 žydų išvaromi į IX fortą ir ten nužudomi.

Perbraižomos geto ribos, pabaigtas gyventojų iškeldinimas iš tam skirtos teritorijos.

Nėštumas uždraudžiamas. Kiekvienas nėštumas turi būti nutrauktas. 8 ar 9 mėnesių nėštumą galima palikti.

Po santykinio ramybės periodo sklinda gandai apie naujas akcijas ir deportacijas.

Įvyksta pirmoji iš Akcijų – Inteligentų akcija. 500 geriausiai išsilavinusių geto gyventojų pakviečiami registruotis darbui pagal specialybę archyvuose ir kitą dieną nužudomi.

Įsteigiamos geto dirbtuvės.

Geto dirbtuvėms ima vadovauti vokiečiai.

Šeima

Maros pusbrolis Valdemaras pavėluoja ir nebepatenka į Inteligentų brigados sąrašą. Juozapas slepiasi.

Mara eina dirbti į geto dirbtuves, kur poruoja kojines.

Mara perkeliama dirbti į geto dirbtuvių administraciją.

Juozas dirba su baudžiamąja oro uosto brigada.

Pirmasis Juozapo ir Maros susitikimas.

Pirmasis pasimatymas: palapinė, degtinė ir Čaikovskis.

Prasideda dėžės statymo darbai.

Juozapas yra vienas iš laimingųjų, gavusių Jordano pažymėjimą.

Senelis Štomas atitempia roges su bulvėmis ir oda batams.

Ieškodamas Juozapo, gete pasirodo Johanesas Brusas.

Vytautą suima, o paskui paleidžia.

Juozapas pasiperša Marai. Ji išsisukinėja.

Gete pasirodo Bronia. Juozapas pradeda gyventi dvigubą gyvenimą.

Juozapas pradeda dirbti vergų darbo brigadoje geležies liejykloje.

Pasaulis

Aušvice pirmieji eksperimentai su Zyklon B dujomis.

Vokietijos kariuomenė užima Kyjivą.

Maskvos mūšio pradžia.

Japonijos karinės pajėgos netikėtai užpuola JAV karinę bazę Perl Harbore.

Prancūzijoje žydams įsakyta nešioti geltonos spalvos žvaigždę.

Lenkijoje atidaroma Treblinka II – „pavyzdinė“ naikinimo stovykla.

Prasideda Varšuvos geto sukilimas

Italija pasiduoda.

Vokiečių pajėgos apsupa Leningradą.

Vokietija paskelbia karą JAV.

Vanzė konferencijoje aptariamas „galutinis sprendimas“.

Sajungininkų pajėgos įsiveržia į Šiaurės Afriką.

Prancūzijoje susiformuoja Pasipriešinimo judėjimas.

Hitleris įsako iš Vokietijos Reicho deportuoti visus likusius žydus.

Jėgeris paskelbia, kad „Lietuvos žydų problemos sprendimas pasiektas“.

Prasideda Stalingrado mūšis..

Slėpimasis

1943 spalis – 1944 liepa

1943
spalis

1944

kovas

balandis

Lietuva

SS perima Kauno geto valdymą. Getas perstruktūrizuojamas. Įsteigiama Kauno koncentracijos stovykla (KZ Kauen).

Masinė 2700–3000 žydų deportacija iš Kauno geto į darbo stovyklas Estijoje.

Pradedamas masinių kapų ekshumavimas ir lavonų deginimas.

Visos likusios geto institucijos likviduojamos.

Vaikų akcija. 1300 jaunausių ir vyriausių geto vaikų nužudomi Kauno IX forte.

Vokiečiai padega getą. Dauguma tų, kurie slapstėse geto ribose, sudega.

Sovietų kariuomenė užima Vilnių.

Vokiečiai pradeda 6 dienas trukusiančią Kauno geto likvidaciją. Dalis žmonių nužudoma vietoje, kiti – išvežami į Dachau ir Štuthofą.

Šeima

Aliukas slapta išgabenamas iš geto ir jį priglaudžia Macenavičių šeima.

Mara apsilanko liejykloje ir pirmą kartą pamato dėžę.

Maros pusseserė Irena Veisaitė palieka getą. Ją ima globoti lietuvių šeima.

Sklandant gandams apie neišvengiamas akcijas, trys Kaganai persikrausto į dėžę anksčiau nei planuota.

Sofija ir senelis Štromas patenka tarp tų, kurie išvežami mirti.

Ženia Štromienė perkeliama į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

Vytauto paslaptį sužino jo žmona.

Juozapas ir Mara tyliai susituokia.

Juozapas sukonstruoja karstą savo Motinai.

Areštuojamas Garkauskas.

Pasaulis

Italija paskelbia karą Vokietijai.

Sąjungininkai smarkiai bombarduoja Berlyną.

Vokiečių pajėgos okupuoja Vengriją.

Sąjungininkų pajėgos išsilaipina Normandijoje.

Raudonoji armija išlaisvina Kyjivą.

Ruzveltas, Čerčilis ir Stalinas susitinka Teherane.

Į Aušvicą atvyksta pirmieji traukiniai su deportuojamais Vengrijos žydais.

Sovietų pajėgos užima Jaltą ir visą Krymą.

Himleris išleidžia įsaką, pagal kurį romai turi tokį patį statusą kaip ir žydai, ir turi būti perkelti į koncentracijos stovyklas.

1944
liepa

rugpjūtis

lapkritis

1945

sausis

Lietuva

Raudonoji armija vėl užima Vilnių.

Sovietų kariuomenė įžengia į Kauną.

Lietuviams įsakoma stoti į Raudonąją armiją karo tarnybai atlikti. Tūkstančiai lietuvių vyrų pasislepia.

Šeima

Liejykla sustabdo gamybą ir yra uždaroma.

Susirūpinę tuo, kad vokiečiai traukdamiesi susprogdins liejyklą, Juozapas ir Motina palieka dėžę, o Mara dar kuriam laikui pasilieka joje.

Mara ant kalvos pamato ožką, ir, palikdama dėžę, išeina pas Macenavičius.

Macenavičių kieme pasirodo sovietų kareiviai. Mama metasi jiems į glėbį.

Šieno prėsle besislepiančios Maros vos neužklumpa besitraukiantys vokiečių kareiviai.

Juozapas ir Mara palieka Macenavičių namus ir persikelia į butą Kaune.

Jie prigludžia dvylikametę našlaitę Avivą, kurią taip pat išgelbėjo Macenavičiai.

Mara pradeda dirbti sekretore Statybų komisariate.

Aliuką įvaikina Sniečkus – Lietuvos komunistų partijos lyderis.

Štuthofo koncentracijos stovykloje Ženia Štromienė nusižudo.

Mara sužino, kaip ir kada žuvo jos tėvas.

Mara sutinka palikti Lietuvą ir su Juozapu išvykti į Angliją.

Vilniuje Naujųjų metų sutikimo proga Mara su nedidele grupe išgyvenusių draugų surengia šventinį vakarėlį.

Pasaulis

Nepavykęs pasikėsinimas nužudyti Hitlerį.

Prasideda Varšuvos sukilimas.

Pasipriešinimo judėjimas Prancūzijoje pradeda Paryžiaus sukilimą.

Išlaisvinamas Paryžius.

Rumunija atsiskiria nuo Ašies valstybių sąjungos, pasiduoda Sovietų Sąjungai ir prisijungia prie sąjungininkių.

Naujai sudaryta Estijos vyriausybė perima vyriausybės pastatus iš vokiečių.

Sovietų kariuomenė įžengia į Bukareštą.

Pirmasis didelis mūšis Vokietijos žemėje – Acheno mūšis.

Vokiečiai numalšina Varšuvos sukilimą. Sovietų armija nesiima nieko, kad padėtų lenkams.

Rumuniją išlaisvina Raudonoji armija ir rumunų kariai.

Hitleris palieka savo karo štabo būstinę Rytprūsioose ir persikelia į Berlyną.

Hitleris įsako sunaikinti dujų kameras Aušvice.

Hitleris pasislepia bunkeryje.

Sovietų kariuomenė įžengia į nuniokotą Varšuvą.

Migracija

1945 vasaris – 1946 birželis

1945
vasaris

balandis

gegužė

rugpjūtis

spalis

1946

kovas

birželis

Lietuva

Raudonoji armija iš nacių atsikariauja Lietuvą.

Daugybė masinių areštų ir tūkstančių lietuvių trėmimai į Sibirą.

Sovietai siūlo amnestiją partizanams ir vengiantiems karinės tarnybos.

„Geležinė uždanga“ nusileidžia ant Lietuvos.

Antroji lietuvių trėmimų į Uralą banga.

Šeima

Juozapas ir Mara per pagrindinį sionistų judėjimą gauna padirbtus dokumentus ir išvyksta į Lenkiją.

Jie keliauja į Liubliną. Mara pastoja ir pasidaro abortą.

Jie atvyksta į Bukareštą ir susisiečia su Britų ambasada.

Juozapas ant traukinio stogo išvyksta į Vieną ieškodamas darbo.

Jie gauna Didžiosios Britanijos vizas ir gali keliauti į Angliją.

Mara ir Juozapas atvyksta į Lenkiją – į Balstogę.

Mara sužino, kad jos mama mirė Štuthofe.

Gyvuliniu sunkvežimiu jie važiuoja pietų kryptimi į Transilvaniją.

Juos užgriūva girti rusų kareiviai. Mara griebia ginklą ir išgelbėja Juozapą.

Motina gauna vizą ir iškeliauja į Izraelį.

Prie Snagovo ežero jie gauna darbą ir pastogę – vasarnamį, kuris priklauso Britų konsului.

Mara ir Juozapas atvyksta į Vakarų Jorkšyrą, Bradfordą – savo naujuosius namus.

Pasaulis

Sovietų kariuomenė įžengia į Aušvicą.

Budapešto apgultis baigiasi sovietų pergale.

Staiga miršta Franklinas D. Ruzveltas. JAV prezidentu tampa Haris S. Trumenas.

JAV kariuomenė įžengia į Dachau ir išlaisvina koncentracijos stovyklos kalinius.

JAV numeta atominę bombą ant Hirosimos, o po trijų dienų – ant Nagasakio.

Prasideda Jaltos konferencija. Ruzveltas, Čerčilis ir Stalinas susitaria dėl įtakos sferų pokarinėje Vidurio Rytų Europoje.

JAV ir Didžiosios Britanijos karinės pajėgos persikelia per Reiną prie Openheimio.

Prasideda Berlyno apgultis.

Britų kariai išlaisvina Bergen-Belzeno koncentracijos stovyklos kalinius.

Hitleris susituokia su Eva Braun ir jiedu nusižudo.

Japonija kapituliuoja. Pergalės prieš Japoniją diena.

Sąjungininkų pergalės ir Antrojo pasaulinio karo pabaigos Europoje diena.

Prasideda Niurnbergo teismo procesai.

Istorinė Čerčilio kalba apie „geležinę uždangą“.

Sąjungininkams intensyviai bombarduojant, nuniokojamas Dresdno miestas.

Italijoje sučiumpamas ir sušaudomas bebandantis sprukti Musolinis. Kitą dieną jo kūnas pakabinamas ant kartuvių.

Besąlygė nacistinės Vokietijos kapituliacija.

Berlyno įgulos likučiai pasiduoda; į bunkerių kompleksą įžengia sovietų kariuomenė.

TIME LINE . . . . .

Uncertainty

August 1939 - June 1940

1939

August

November

1940

June

Lithuania

Latvia and Estonia are declared to be in the Soviet 'sphere of influence'.

There is a huge influx of Jewish refugees from Poland, fleeing both Hitler and Stalin.

Repatriation order issued for Ethnic Germans.

Secret supplementary protocol to German-Soviet Boundary and Friendship Treaty adds Lithuania to the Soviet 'sphere of influence'.

Soviet-Lithuanian mutual Assistance Treaty returns Vilnius to Lithuanian control. In exchange 5 military bases with 20,000 troops are established across Lithuania.

Period of relative stability. But the Lithuanians understand the threat. A popular slogan of the time was "Vilnius belongs to us but we belong to Russia."

Soviets issue an ultimatum to Lithuania forcing it to institute a new Soviet government. Leading members of the Lithuanian government flee the country.

The Soviet army marches into Kaunas and occupies independent Lithuania.

The Family

Mara returns to the Lithuanian state high school after 2 years of private tuition because of ill health.

Unknown Shtrom relatives arrive from Vilnius. They have been cut off from the family since Poland occupied Vilnius in 1922.

Cut off from German supplies the factory needs a knife sharpener and Joseph meets Johannes Bruss.

Joseph completes his studies at Leeds University and returns to Kaunas on holiday to visit his parents.

Unable to return to England, Joseph begins work at Gamyba, the family business.

Father goes to England on a purchasing mission for the Lithuanian government and Joseph takes over managing the factory.

Lithuania is cut off from England and Father is unable to return.

Mara goes alone to the opera to see Traviata.

The World

USSR and Nazi Germany sign the Molotov-Ribbentrop Pact of Non Aggression.

German troops invade Poland from the West.

France and Britain declare war on Germany.

Nazis introduce the star of David badge in Poland.

League of Nations expels the USSR.

Germans invade Norway and Denmark.

Italy declares war on Britain and France.

Soviet troops invade Lithuania.

Soviet troops invade Poland from the East.

Construction of the Warsaw ghetto commences.

German troops cross the border into France.

First transport of Poles to KL Auschwitz.

Occupation

June 1940 - June 1941

1940
June

July

August

1941

March

June

Lithuania

Soviets institute a puppet government (Liaudies vyriausybė).

A rigged election shows near total support for Soviet annexation.

Lithuania is formally annexed by the Soviet Union.

The Lithuanian currency 'litas' is banned and Soviet ruble introduced.

Soviet's withdraw from Kaunas.

Soviets impose censorship of the press and all publications considered to be harmful to the Communist party are destroyed.

All political, cultural and religious institutions are closed.

All banks, estate holdings and private enterprises employing more than 20 people are nationalised.

Period of arrests and deportations of 'enemies of the people'.

The Lithuanian agricultural economy is destroyed and the Roman Catholic church suppressed and persecuted.

Temporary independent government (Lietuvos laikinoji vyriausybė) is formed.

The Lithuanian Soviet Socialist Republic is declared by the newly 'elected' parliament.

Ethnic Germans are forcibly repatriated.

Mass deportations: 17,600 Lithuanian citizens are exiled to Siberia and the Soviet interior. Among them 2600 Jews identified as "class enemies" and "capitalists".

The Family

Kagan's lose control of the family textile business when it is nationalised by the Soviets. They are given 24 hours to leave their home and are taken in by relatives.

Joseph Kagan - son of a capitalist - goes back to work at his father's factory, on the shop floor.

Jurgis Shtrom, known left wing sympathiser, is appointed manager of Parama - a nationalised food co-operative.

Joseph gets appointed as manager of Gamyba. Productivity increases.

Johannes Bruss is forced to return to Germany.

The Kagans get their old flat back.

Joseph helps the Balutis' girls to escape - smuggling Bruss's suitcases out with them.

Kagan relatives are deported to Siberia.

The Shtrom family home is nationalised and handed over to the Writer's Union. They move to a much humbler apartment.

Mara moves from the girls school to the boys school as the Soviets do not believe in single sex education.

Joseph leaves the factory to set up the textile technical school.

12 year old Alik Shtrom goes off to Pioneer camp.

The World

Soviet invasion of Latvia and Estonia.

Germans enter Paris.

Battle of Britain begins.

Armistice between France and Germany. France surrenders.

Berlin is bombed for the first time by the British Air Force.

Germany's Jews are ordered to wear the yellow star.

The Tripartite Pact is signed and the 'Axis' emerges.

Warsaw's Jews are ordered to move into the ghetto.

Deportation of Austrian Jews to Polish ghettos begins.

Hitler orders the expansion of Auschwitz prison camp and the building of Birkenau.

Germany invades the USSR with Operation Barbarossa.

Invasion

June - August 1941

1941
June

July

August

Lithuania

'White arm-banders' (baltaraiščiai) begin terrorizing the Jewish population.

The Germans open the prisons and release interrogated persons, political prisoners and criminals.

First mass shootings at the 7th fort.

Establishment of Kaunas ghetto announced.

German civil administration takes over from the military.

'White arm-banders' set fire to synagogues and around 600-1000 Jews are killed.

Lithuanian paramilitaries (sukilėliai) are abolished and the Lithuanian auxiliary police force is formed.

Jews must wear the Star of David on the front as well as the back and are forbidden to sell or trade any property.

Jews ordered to wear the yellow star of David and move to the ghetto by August 15th. Curfew imposed and all firearms and radios belonging to Jews are confiscated.

Jews are ordered to erect a barbed wire fence around the ghetto.

The Lithuanian provisional government resigns under German pressure.

German forces enter Kaunas.

'Lietūkis' Garage Massacre. 50-60 Jews are brutally murdered.

Jews are banned from pavements, promenades, parks, public benches and all public transportation.

Jewish ghetto council - 'Alttestenrat' - is formed.

The ghetto is now surrounded with barbed wire and the gates are closed.

The Family

Jurgis Shtrom leaves the family home to hand over keys to 'Parama'. Zhenia Shtrom is arrested and released the same day.

White Armbanders raid the Shtrom family home at gunpoint.

Alik returns from camp to find his father gone.

The Shtrom family move into the ghetto where they share an apartment with 3 other families.

Unbeknown to his family - Jurgis Shtrom is murdered.

Mara and her cousin Irena visit Jurgis Shtrom at the garage where he is being held, washing cars.

Irena's mother, Sonia, is arrested at the hospital and later killed at the 7th fort

At his mother's insistence Joseph reluctantly agrees to move into the ghetto.

The Shtrom's make the decision not to flee, but to wait for news of Alik.

The World

Over 3 million German ground troops are engaged in the assault on the Red Army along an 1800 mile long front.

German forces occupy Riga.

Goring orders the preparation of the 'total solution'.

Churchill and Roosevelt sign the Atlantic Charter.

The Germans take control of Lithuania.

Stalin announces a 'scorched earth policy'. The Red Army destroy land and resources as they retreat.

The German advance is hampered by terrible rain storms. The advance slows.

Pact of Anglo-Soviet Treaty of Mutual Assistance signed in Moscow.

Incarceration

August 1941 - October 1943

1941
August

October

December

1942

May

1943

Lithuania

1500 ghetto inhabitants are rounded up, taken to the 9th fort and shot.

The "small ghetto" is liquidated. The hospital burned with patients and staff inside.

5000 Jordan work passes are issued – seen as a passport to staying alive they are much sought after.

Thousands of Jews from Germany and Austria are brought to Kaunas to be killed at the 9th fort.

All books, regardless of content, are confiscated.

The area adjoining the Ghetto fence is declared a death zone. Anyone caught approaching the fence will be shot.

All schools are closed. Any teaching as well as any religious training is forthwith prohibited.

Final reduction in the size of the ghetto. By now the population has been reduced from 30,000 to 11,000.

The first of the Actions takes place – The Intellectuals Action. 500 of the best educated ghetto inhabitants are requested to sign up for special duties and are killed the next day.

The Big Action. Just short of 10,000 are taken to the 9th fort and killed.

The ghetto boundaries are re-drawn, the eviction of population from designated area completed.

Pregnancy is forbidden. Every pregnancy must be terminated. An 8 or 9 month pregnancy may be completed.

After a period of relative calm there are rumours of further Actions and deportations.

Ghetto workshops are established.

Ghetto workshops taken under German control.

The Family

Mara's cousin Valdemar is too late to join the elite brigade. He is distraught. Joseph hides.

Joseph is one of the lucky recipients of a Jordan pass.

Joseph is working on the slave labour brigade at the airport

Mara goes to work in the ghetto workshop, pairing socks.

Joseph and Mara meet for the first time.

Mara is transferred to work in the administration office of the ghetto workshops.

The first date: the tent, the vodka, the Tchaikovsky.

Construction of the box commences.

Bronia appears in the ghetto. Joseph begins to live his double life.

Grandpa Shtrom brings a sledge with potatoes and shoe leather.

Johannes Bruss appears in the ghetto looking for Joseph.

Vytautas is arrested and then released.

Joseph proposes to Mara.... She prevaricates.

Joseph starts working on the slave labour brigade at the iron foundry.

The World

First gassing experiments with Zyklon B at Aushwitz.

The Germans capture Kiev.

The start of the Battle of Moscow.

Japanese air forces attack US troops at Pearl Harbour.

Jews in France are ordered to wear the yellow star.

Treblinka II – a 'model' extermination camp – is opened in Poland.

Warsaw ghetto revolt begins.

Italy surrenders.

German forces close on Leningrad.

Germany declares war on the US.

Wannsee Conference discusses 'final solution'.

Allied forces invade North Africa.

The French Resistance movement is formed.

Hitler orders the deportation of all remaining Jews from the German Reich.

Jager announces that the 'the solution to Jewish problem for Lithuania has been achieved'.

Battle of Stalingrad begins.

Concealment

October 1943 - July 1944

1943
October

1944
March

April

Lithuania

SS take over control of the Kaunas ghetto. It is reclassified as Kaunas concentration camp (KZ Kauen).

Mass deportation of 2,700-3,000 Jews from the Kaunas ghetto to labour camps in Estonia.

Exhumation and burning corpses from mass graves starts.

All remaining ghetto institutions, including the Altenstrat, are liquidated.

The Children's Action. 1,300 of the ghetto's youngest and oldest are taken to the 9th fort and killed.

Germans commence 6 day liquidation of KL-Kauen. Part killed in the place, others - to Dachau and Stutthof.

Soviet troops occupy Vilnius.

The ghetto is set ablaze by the Germans. The majority of those in hiding within the ghetto boundaries are burned to death.

The Family

Alik is smuggled out of the ghetto and is taken in by the Macenavičius family.

Mara visits the foundry and sees the box for the first time.

Joseph and Mara marry quietly.

Irena Veisaitė, Mara's cousin, leaves the ghetto to be harboured by a Lithuanian family.

Amid rumours of imminent 'actions' the three Kagans enter the box, earlier than planned.

Sophie and Grandfather Shtrom are among those taken to their deaths in the Children's Action.

Vytautas' secret is uncovered by his wife.

Joseph builds a coffin for his Mother.

Garkovsky is arrested.

Zhenia Shtrom is transferred to the Stutthof concentration camp.

The World

Italy declares war on Germany.

The Red Army liberates Kiev.

Heavy allied bombing of Berlin.

Roosevelt, Churchill and Stalin meet in Teheran.

German forces occupy Hungary.

The first transports of Hungarian Jews arrive in Auschwitz.

D.Day - Normandy landings.

Soviet forces take Yalta. Liberation of Crimea.

Himmler orders that Gypsies are the same status as Jews and are to be placed in concentration camps.

Liberation

July 1944 - February 1945

1944
July

August

November

1945
Jan

Lithuania

Vilnius is recaptured by the Red Army.

Soviet troops enter Kaunas.

Lithuanians are ordered to report to the Red Army for military service. Thousands of Lithuanian men go into hiding.

The Family

The foundry stops production and is closed down.

Concerned that the Germans will destroy the foundry as they retreat, Joseph and Mother leave the box, for the time being Mara remains.

Mara sees the goat on the hill and leaves the box for Macenavičius.

Soviet troops arrive at Macenavičius. Mother throws herself into their arms.

Mara is almost discovered in the hay loft by retreating German soldiers.

Joseph and Mara leave Macenavičius and move into an apartment in Kaunas.

They take in a 12 year old orphan girl, Aviva, who was also saved by Macenavičius.

Mara takes a job as a secretary in the Building Commissary.

Alik is adopted by Sniečkus - the leader of the Lithuanian Communist Party.

Zhenia Shtrom takes her own life in Stutthoff concentration camp.

Mara learns how and when her father died.

Mara agrees to leave Lithuania and head for England with Joseph.

Mara and her small group of surviving friends throw a party in Vilnius to celebrate the new year.

The World

Failed assassination attempt on Hitler.

The Warsaw uprising begins.

The French resistance begins an uprising in Paris.

Paris is liberated.

Romania breaks with the Axis, surrenders to the Soviet Union, and joins the Allies.

The Soviet army enters Bucharest.

The newly established Estonian government seizes the government buildings from the Germans.

Warsaw uprising is quashed by the Germans. The Soviet army make no move to assist the Poles.

Romania is fully liberated by the Red Army and Romanian troops.

The first major battle on German soil in Aachen.

Hitler leaves his wartime headquarters in Eastern Prussia and goes to Berlin.

Himmler gives the order to destroy the gas chambers at Auschwitz.

Hitler enters the bunker.

Soviet troops enter a devastated Warsaw.

Migration

February 1945 - June 1946

1945
February

April

May

August

Oct

1946

March

June

Lithuania

The Red Army reconquers Lithuania from Nazis.

Swiftly followed by a series of mass arrests and deportation of thousands of Lithuanians to Siberia.

Soviet offer of amnesty to partisans and those avoiding military service.

The 'Iron Curtain' falls on Lithuania.

Second wave of deportations of Lithuanians to Ural.

The Family

Joseph and Mara get false documents through the Zionist Underground movement and leave for Poland.

Mara learns of her mother's death in Stutthoff.

They travel to Lublin. Mara becomes pregnant and has an abortion.

They arrive in Bucharest and make contact with the British Consul.

Joseph travels to Vienna on the roof of a train in an effort to find work.

Mara and Joseph arrive in Bialystock - Poland.

They spend a few days in Warsaw shocked to the core by the scale of the devastation.

They travel south by cattle truck to Transylvania.

They are set upon by drunk Russian soldiers. Mara grabs the gun and saves Joseph.

Mother gets a visa and leaves for Israel.

They are given work and accomodation at the summer house of the British Consul on Lake Snagov.

They receive their British visas and are cleared for travel to England.

Mara and Joseph arrive in Bradford, West Yorkshire - their new home.

The World

Soviet troops enter Auschwitz.

The Battle of Budapest ends with Soviet victory.

Franklin D. Roosevelt dies suddenly. Harry S. Truman becomes president of US.

Dachau concentration camp is liberated by the US Army.

US drops atomic bomb on Hiroshima and three days later on Nagasaki.

Yalta conference. Roosevelt, Churchill and Stalin begin to discuss post war spheres of influence.

US and British forces cross the Rhine at Oppenheim.

Siege of Berlin begins.

Bergen-Belsen concentration camp is liberated by the British Army.

Hitler marries Eva Braun and they commit suicide together.

Japan Surrenders. VJ Day.

Ceasefire. VE Day.

Nuremburg trials begin.

Allied bombing devastates the city of Dresden.

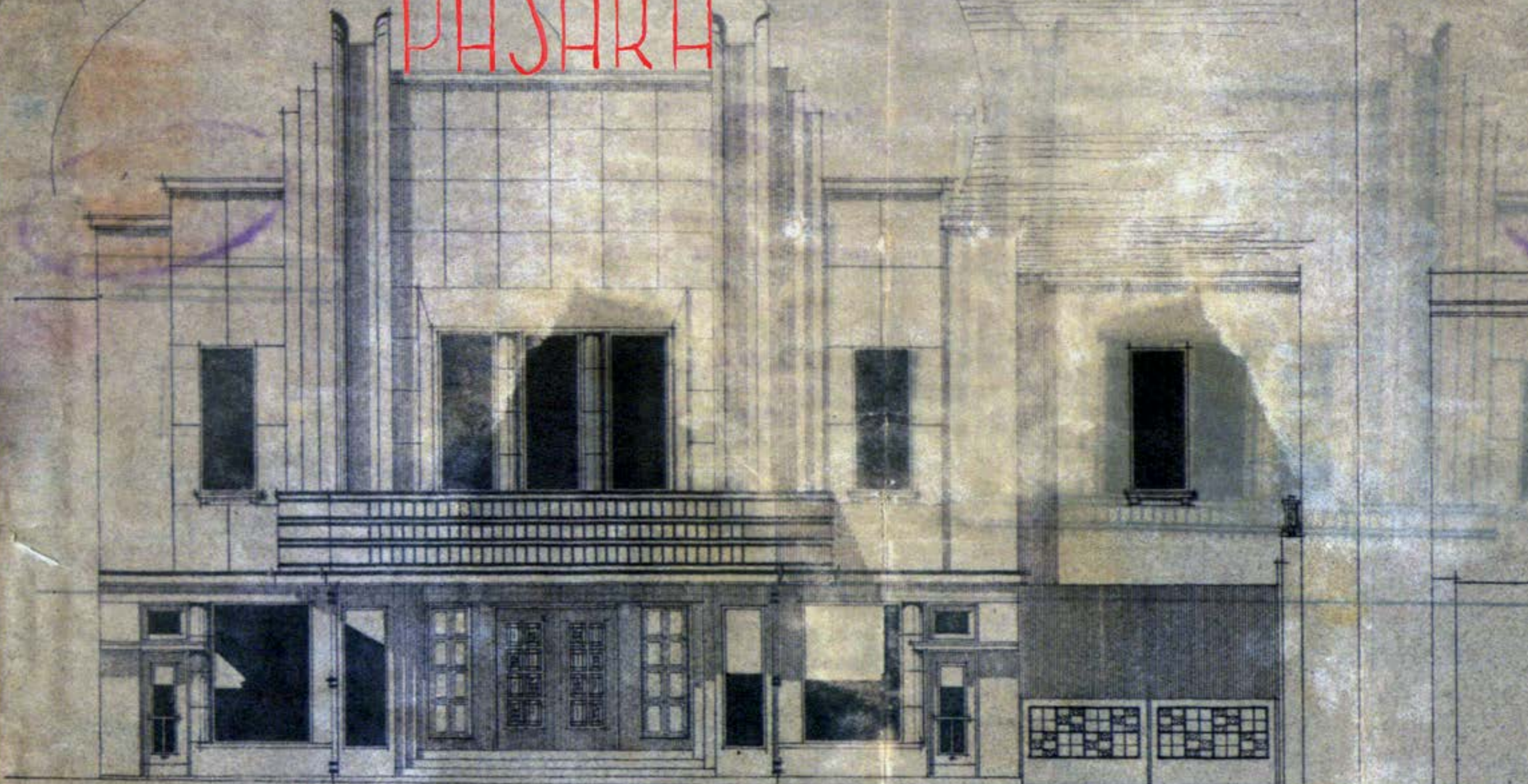
Mussolini is captured in Italy while trying to escape. He is hanged the following day.

Nazi Germany army surrenders unconditionally to the Allies.

Churchill delivers his seminal "Iron Curtain" speech.

Berlin surrenders and Soviet troops enter the bunker complex.

PASAUKA

7194049.

DEVONSHIRE HALL,
HEADINGLEY,
LEEDS, S.

(Unfortunately)
V. Gampol
7th Sept 1943

My Dear Mara,
I must regret not being able to come round to-night as expected. I fear my wounds are getting the better of me and have managed to put me into bed. To-morrow I am looking forward to a long and miserable day, as I am not going to work. A visit from you to-morrow evening, dear

Archive letter from Joseph to Mara written shortly after their first meeting in the ghetto, on notepaper brought from England.

Margaret, would be just what I need, and much appreciated by a sincere friend. It would help my poor bored spirit (and your poor English) immensely..

My respects to Mrs Strom and love to old friend Alex. Hoping, that my invitation will reach you in a Samaritan mood and be accepted,

I remain
ever yours
J.

P.T.

Archyvinis Juozapo laiškas Marai netrukus po jų pirmojo susitikimo gete, ant Anglijoje piršto užrašų popieriaus.

(Unfortunately)
Viliampolė
7th Sept 1943

My Dear Mara,

I much regret not being able to come round tonight as expected. I fear my wounds are getting the better of me and have managed to put me into bed.

Tomorrow I am looking forward to a long and miserable day, as I am going to work.

A visit from you tomorrow evening, dear Margaret, would be just what I need, and much appreciated by a sincere friend. It would help my poor bored spirit (and your poor English) immensely.

My respects to Mrs Shtrom and love to old friend Alex.

Hoping that my invitation will reach you in a Samaritan mood and be accepted.

I remain
ever yours

J.

(Deja)
Vilijampolė
1943 m. rugsėjo 7 d.

Mano brangioji Mara,

labai apgailestauju, kad negalėjau atvykti šį vakarą, kaip tikėjaisi. Bijau, kad sužeidimai baigia mane įveikti ir paguldyti į lovą.

Rytoj manęs laukia ilga ir liūdna diena, nes eisiu į darbą.

Tavo apsilankymas rytoj vakare, brangioji Margarita, būtų kaip tik tai, ko man reikia. Aš, tavo nuoširdus draugas, būčiau už tai labai dėkingas. Tai labai padėtų mano vargšei nuobodžiaujančiai dvasiai (ir tavo prastai anglų kalbai).

Pagarba poniai Štromienei ir meilė senam draugui Aleksui.

Tikiuosi, mano kvietimas pasieks tave nusiteikusia samarietiška ir bus priimtas.

Aš lieku
visada tavo

J.

Eilės Nr. 3299	Pavardė <i>Stromienė</i> Vardas <i>Kotelenė Jurgienė</i>	Paso blanko Nr. <i>30</i>
Gyvena- moji vieta:	Valsčius Kaimas (miestas) <i>Kaunas</i>	
Gimimo diena arba amžius:	<i>1901 m.</i>	
Gimimo vieta:	Apskritis <i>Petrapilys</i>	
	Valsčius	
	Kaimas	
	Asmens žymės:	Ypatingos žymės:
	Ūgis:	
	Plaukai:	
	Akys:	
Veidas:		
Darbas	<i>Seim.</i>	
Tautybė	<i>lietuvių</i>	
Tikyba	<i>Katol.</i>	

Stromienė
(Parašas)

© Kauno regioninis valstybės archyvas

Eilės Nr. 9556	Pavardė <i>Stromas</i> Vardas <i>Jurgis</i>	Paso blanko Nr. <i>254433</i>
Gyvena- moji vieta:	Valsčius Kaimas (miestas) <i>Kaunas</i>	
Gimimo diena arba amžius:	<i>Gegužios m. 26 d. 1898 m.</i>	
Gimimo vieta:	Apskritis <i>Baltai; Kauno apskr.</i>	
	Valsčius	
	Kaimas	
	Asmens žymės:	Ypatingos žymės:
	Ūgis: <i>vidutinis</i>	
	Plaukai: <i>tamsūs</i>	
	Akys: <i>pilkos</i>	
Veidas: <i>paikęs</i>		
Darbas	<i>Valdininkas.</i>	
Tautybė	<i>lietuvių</i>	
Tikyba	<i>Katol.</i>	

J. Stromas
(Parašas)

© Kauno regioninis valstybės archyvas

Galiausiai...

Šio projekto niekada nebūtų pavykę įgyvendinti be keleto nepaprastų žmonių pagalbos, kuriems esu be galo dėkinga.

Virginijai Vitkienei, Anai Kočegarovai-Maj, Daivai Price ir visai „Kaunas 2022“ komandai, sumaniusiai atvežti „Iš tamsos“ į Kauną ir tikėjusiai tuo nuo pat pradžių. Paulinai Pukytei, kuri 2017 m. pirmą kartą pakvietė mane į Kauno bienalę, kur ir prasidėjo ši nepaprasta kelionė. O labiausiai – Justinai Petrulionytei-Sabonienei už atkaklumą ir talentą, pavertusį realybe ir parodą, ir šią knygą. Ir už tai, kad buvo nuolatinis palaikymo ir patarimų šaltinis.

Buvo akimirky, kai atrodė – projekto neįgyvendinsime, jau vien dėl to, kad ilgai neradome tinkamų namų šiai parodai. Ir tuomet į pagalbą atėjo Edvinas Mamedovas, pasiūlęs savo puikų pastatą ir dosniai leidęs mums juo naudotis taip, kaip norime. Be jo ir UAB „Optina“ komandos visa tai būtų buvę neįmanoma.

Noriu padėkoti ir tiems žmonėms, kurie keliavo su manimi šiuo keliu nuo pat jo pradžios 2015 m. Vic Allen ir visiems „Dean Clough“ kolegoms, pasiūliusiems

„Iš tamsos“ pirmuosius namus. David Willis, kuris visą laiką buvo šalia kaip nuolatinis sveiko proto, draugijos ir išmintingų patarimų šaltinis. Lewis Sharp, mano beprotiškoms idėjoms suteikusiam „elektroninį pavidalą“ ir niekada nesakiusiam „ne“. Mano ištikimam draugų ir šeimos būriui, kurie klausėsi (be galo) ir patarinėjo (rūpestingai), drąsino bei skatino mane. Atleiskite, jei nepaminiu jūsų visų vardais, bet jūs žinote, kas esate. O labiausiai – savo nuostabiam vyrui Andy už nepalaužiamą tikėjimą, meilę ir kantrybę.

Ir galiausiai esu dėkinga tiems, kurių jau nebėra su mumis, bet be kurių nebūtų ką pasakoti. Mano tėvams Margaritai ir Juozapui Kaganams, tetai Irenai Veisaitėi, dėdėms Aleksandrui Štromui ir Valdemarui Ginsburgui. Jie ėmėsi pareigos kalbėti apie savo skaudžią praeitį tam, kad mes galėtume gyventi geriau. Būtent jų vilties ir meilės palikimas yra šio projekto šerdis, ir už tai esu jiems skolinga daugiau nei įmanoma pasakyti žodžiais.

and finally...

This project could never have happened without the help of some extraordinary people along the way to whom I owe a huge debt of thanks.

To Virginija Vitkienė, Ana Kočegarova Maj, Daiva Citvarienė Price, and the whole team at Kaunas 2022, who had the idea to bring this work to Kaunas and believed in it from the outset. To Paulina Pukytė who first invited me to Kaunas to the Biennial in 2017 which was the start of this remarkable journey. And most of all to Justina Petrulionytė-Sabonienė, for her tenacity and talent in making both the show and this book a reality, and being a constant source of support and guidance.

There were times along the way when it seemed impossible, not least because there appeared to be no place that would provide a suitable home for the work. And then came Edvinas Mamedovas with an offer of his superb building and the generosity to allow us to make use of it as we wished. Without him and the team at Optina we would have been out in the cold.

There are also those who have been with this journey since the very beginning back in 2015. Vic Allen and everyone at Dean Clough who offered Out of Darkness it's very first home. David Willis, who has been at my side throughout and been a constant source of common sense, companionship, and sage advice. Lewis Sharp, for bringing my crazy ideas to electronic life, and never saying no. My stalwart group of friends and family who have listened (endlessly) and advised (carefully) and cheered me up and cheered me on. Forgive me if I don't mention you all by name, but you know who you are. And most of all to my lovely husband Andy, for his unflinching belief, encouragement, love and patience.

And finally, to those who are no longer with us, but without whom there would be no story to tell. My parents Margaret and Joseph Kagan, my aunt Irena Veisaitė and my uncle Valdemar Ginsburg. They made it their life's work to speak of their painful past so that we may live a better life. It is their legacy of hope and love that are the heart of this project, and for that I owe them more than I can say.

Turiny

Įvadas	6
Pasakos prieš miegą	10
Kertant sieną	20
Naujokų apmokymo stovykla	30
Rankas aukštyn	52
Geto dekretai	62
Laiškas Mordechajui	64
Didžioji akcija	78
Brusas sugrįžo	92
Pirmasis pasimatymas	98
Gelbstint gelbėtoją	104
Laidotuvių biuras	114
Kai pirmą kartą...	124
Ženia	130
Laiko juosta	138
Dienoraščiai	14, 46, 72, 86, 108, 118

Content

Introduction	7
Bedtime Stories	11
Border Crossing	23
Boot Camp	41
Hands Up	53
Ghetto Decrees	96
Letter to Mordechai	68
Big Action	79
Bruss is Back	93
First Date	99
Saving the Saviour	105
An Undertaking	115
The first time...	127
Zhenia	133
Timelines	154
Diaries	18, 48, 76, 90, 112, 122

2022